

Тилшуносликнинг фалсафий масалалари

Монографияда “Тилшуносликка кириш”, “Умумий тилшунослик” курсларида ўрганиладиган тилнинг пайдо бўлиши, тил ва тафаккур муносабати, тилнинг рамзий система сифатидаги хусусиятлари, тил ва жамият, тилнинг ривожланиши каби узвий яхлитликдаги фалсафий масалаларга янгича ёндашув ва қарашлар ўз ифодасини топган. Ундан фанда ҳали ўз ечимини топмаган саволларга жавоб топиш мумкин.

Монография талаба ва тадқиқотчилар, мутахассис ва кизиқувчиларга тавсия этилади.

Ҳамид Неъматов - филология фанлари доктори, профессор
Бахтиёр Менглиев - филология фанлари доктори, профессор
Адиба Ботирова - филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Globe
EDIT

Globe
EDIT

Ҳамид Неъматов · Бахтиёр Менглиев ·
Адиба Ботирова

Тилшуносликнинг фалсафий масалалари

Монография

Ҳамид Неъматов
Бахтиёр Менглиев
Адиба Ботирова

Тилшуносликнинг фалсафий масалалари

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**Ҳамид Неъматов
Бахтиёр Менглиев
Адиба Ботирова**

Тилшуносликнинг фалсафий масалалари

Монография

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-0-61762-0

Copyright © Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев, Адиба Ботирова

Copyright © 2020 International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

FOR AUTHOR USE ONLY

ҲАМИД НЕЪМАТОВ,
БАХТИЁР МЕНГЛИЕВ,
АДИБА БОТИРОВА

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

(монография)

Тошкент – 2020

МУНДАРИЖА

Муқаддима.	4
--------------------	---

Биринчи фасл

ТИЛНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ФАЛСАФИЙ МАСАЛА СИФАТИДА

1-§. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида диний ва идеалистик талқинлар.	9
2-§. Тилнинг келиб чиқиши ҳақида дуалистик ва материалистик қарашлар.	17
3-§. Тилшунослик бўйича дарслик ва қўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилиши.	21

Иккинчи фасл

ТИЛ ВА ТАФАККУР МУНОСАБАТИ

1-§. Мантиқ ва тилшунослик.	29
2-§. Мантиқий ва грамматик категориялар.	34
3-§. Тушунча ва сўз.	48
4-§. Ҳукм ва гап.	55

Учинчи фасл

ТИЛ – РАМЗИЙ СИСТЕМА

1-§. Рамз, тимсол, семиотика.	60
2-§. Лисоний рамз.	68
3-§. Сунъий тиллар.	74

Тўртинчи фасл

ТИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. ТИЛ ВА ЖАМИЯТ

1-§. Тилнинг ривожланиш қонуниятлари.	77
2-§. Тил ва жамият.	92
3-§. Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшунослик ва тил таълими	95
Адабиётлар.	96

Монографияда “Тилшуносликка кириш”, “Умумий тилшунослик” курсларида ўрганиладиган тилнинг пайдо бўлиши, тил ва тафаккур муносабати, тилнинг рамзий система сифатидаги хусусиятлари, тил ва жамият, тилнинг ривожланиши каби узвий яхлитликдаги фалсафий масалаларга янгича ёндашув ва қарашлар ўз ифодасини топган. Ундан фанда ҳали ўз ечимини топмаган саволларга жавоб топиш мумкин.

Монография талаба ва тадқиқотчилар, мутахассис ва қизиқувчиларга тавсия этилади.

Масъул муҳаррир

Башорат Баҳриддинова

филология фанлари номзоди, доцент

Тақризчилар

Саодат Мухамедова

филология фанлари доктори

Шаҳло Ҳамроева

филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Муқаддима

Фалсафа олимнинг дунёкарашини, борлиқни кўриш ва тушуна олиш, уқш, уни талқин этиш кўникмасини шакллантиради; аниқ фалсафий дунёкарашга эга бўлмаган киши ҳодисаларни шунчаки кўради, лекин уларнинг замиридаги моҳиятни англай олмайди. Шунинг учун маърифий мумтоз адабиётда *маърифат* (“сўзларнинг ботиний мазмунини уқа билиш” маъносида)¹ тушунчаси бор эди. Фалсафа ҳам олимлик маърифатидир. Шу сабабли Муаллими соний – Абу Наср Форобий “фалсафа билими очиқ-ойдин ишончли далил-ҳужжатларга эга бўлади. Одамлар фалсафа йўли билан исбот этилган мавжуд нарсга ҳақида тўла ишонч ва қаноатга эга бўладилар”,² деса, Жалолиддин Румий³ ва Дени Дидро фалсафани машъала ва шам (ёритгич)га⁴, Френсис Бекон “тепасида турганда бутун майдон – барча фанларнинг тараққиёти кўз олдида очиладиган баланд минорага”⁵ ўхшатади. Людвиг Фейербах эса “фалсафа фанларнинг онасидир” дейди. Фалсафа – табиат, жамият, инсон ва уларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганувчи ва ўргатувчи фан. Ҳар бир мутахассислик ёхуд фан объектив воқеликнинг муайян бир кўриниши, соҳасини тадқиқ қилади, фалсафа эса барчасининг умумий қонуниятларини ўзида умумлаштиради, фанларга пойдевор, замин, бўлади, аниқроғи фалсафа – соҳавий тадқиқотлар, йўналишларнинг барча тури учун методологик асос вазифасини ўтайди.

Афсуски, таълим жараёнида фалсафанинг ўқитилиши, айниқса, унинг амалиётга – ҳаёт, ишлаб чиқариш ва фанга татбиқ этилиши билан боғлиқ курслар, машғулотлар ўз мақсадига эришмоқда, деб бўлмайди. Очиғини айтганда, бугунги кунда талабалар фалсафий назария, тушунча, қонун ва категорияларни жонли мушоҳада қилиш ва абстракт тафаккур чиғиригидан ўтказиб, амалиётга татбиқ эта олиш кўникмаларини шакллантириш мақсадида эмас, балки пала-партиш ёдлаш, белгиланган синовлардан “бир амаллаб ўтиб олиш” дан нарига бормаяптилар. Бундай салбий муносабатнинг туғилишига – аввало, совет даврида фалсафани зўрлаб ўқитиш, уни мажбурий мафкуравий-идеологик фанга айлантириш ва, энг муҳими, оғизда кўпиртириладиган диалектик метод билан амалий фаолиятдаги метафизик усул орасидаги тубсиз жарлик, сўз ва амал зиддияти, қолаверса, бу фан таълими билан қатор муайян

¹Қаранг: Комилов Н.Тимсоллар тимсоли.Алишер Навоий.Ғазаллар ва шарҳлар.Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А. Шаропов,Б. Эшпўлатов.–Тошкент: Камалак,1991. –Б.98-109; Воҳидов Р.,Неъматов Ҳ.,Маъмуров М.Сўз бағрида маърифат.–Тошкент: Ёзувчи,2001.

²Абу Наср Форобий.Фозил одамлар шахри.Мас. муҳаррир: акад.М. Хайруллаев.–Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги нашриёт, 1993. –Б. 182.

³См: Жалаладдин Руми.Поэма о скрытом смысле.Составитель О. Ф. Акимущкин.Отв.ред.Н. О. Османов.–М.:Наука. –С. 108

⁴Александров Г.Ф.История западно-европейской философии.–М. –Л.: Изд. АН СССР,1946.–С. 328.

⁵Александров Г.Ф.История западно-европейской философии.–М. –Л.:Изд.АН СССР,1946.–С.184.

фанларда юксак чўққиларга кўтарилган етук олимлар эмас, балки савияси ўртадан паст бўлган мафкурачи-идеологлар шуғулланганлиги кабилар сабаб бўлди. Шунинг учун фалсафий масалаларни ҳар бир фан, соҳа ва ихтисослик доирасида ўқитмоқ, энг муҳими, шу фан ҳодисаларини диалектик тамойил, қонун ва категорияларда умумлаштириш, хусусийликлар асосида умумийликни, шакл асосида мазмунни, оқибат асосида сабабни, тажаллиллар асосида зотни топа олиш (кўра олиш, оча олиш) компетенциясини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Бу ҳақда ушбу монография муаллифларидан бири шундай ёзади: “Фалсафий тадқиқотлар сирасида ҳам хусусий фалсафа (диалектика) шаклланиши, бунда умумдиалектик қонун ва категориялар муайян фанларда акс этишининг ўзига хосликлари текширилиши лозим. Бу билан эса очилган умумий қонуниятлар амалиётда текширилади, тўлдириб мукамаллаштирилади.”⁶

Қўлингиздаги манба олдида филологларга фалсафа фанининг аҳамиятини ўқитиш эмас⁷, балки тилшуносликнинг фалсафа билан бевосита алоқадор айрим масалалари билан бўлажак тадқиқотчиларни таништириш мақсади туради. Шунинг эса тутмоқ керакки, тилшунослик фанининг бирор масаласи йўқки, у маълум бир қирраси билан фалсафий ҳодисаларга туташмаган бўлсин. Масалан, оддийгина соф лингвистик ҳодисадек кўринадиган товуш ва ҳарф муносабати масаласи фалсафий шакл ва мазмун категориялари антиномияси, ижтимоий (шартли) рамзда шакл ва мазмун симметрияси/асимметрияси, ихтиёрийлиги/мажбурийлиги, ўзгарувчанлиги/барқарорлиги кабилар билан туташиб кетади. Шу боис бирор ўқув фани тилшуносликнинг фалсафий масалалари муаммосини чуқур ва атрофлича таҳлил этиш имконига эга эмас.

Тил фалсафаси умумий номи билан эълон қилинган ва турли тилларда ёзилган тадқиқотлар сони жуда кўп, лекин буларнинг бирортаси ҳам ўқув қўлланмаси ёки дарслик эмас, балки тилшуносликнинг фалсафа билан алоқадор бўлган айрим муаммолари муҳокамасига бағишланган изланишлар маҳсулидир. Ҳатто Отто Есперсеннинг ўзи ўқув қўлланмаси деб мўлжаллаган ва “Грамматика фалсафаси” деб номлаган асари ҳам шулар сирасига киради. Муаммога доир алоҳида тадқиқотлар – хилма-хил масалаларни турлитуман нуқтаи назардан туриб таҳлил этган бой илмий адабиётлар хазинаси мавжуд. Аммо бундан фойдаланиш ўқувчидан маълум бир тайёргарликни, қолаверса, эҳтиёткорликни талаб қилади. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий “Муҳокаматул-луғатайн”да таъкидлаганидек, одатда, ҳар бир “махзаннинг ийлони хунхор ва гулшаннинг тикони беҳадд-у шумор”дир.

⁶Менглиев Б. Фалсафа нечанчи ўринда туради? // “Маърифат” газетаси, 2004 йил 10 март.

⁷Бу вазифа, аввало, фалсафа, қолаверса, методология фанлари зиммасида туради.

Методологик (фалсафий) адабиётларни ўрганиш жараёнида бир масалага алоҳида эътибор қаратиш лозим. 1920-90 йилларда собиқ СССРда нашр этилган илмий-фалсафий адабиётларнинг барчаси атеистик-материалистик нуқтаи назардан ёзилган. Бундай ишларга ҳам, IX-XIX асрларда ёзилган диний-илмий адабиётларга ҳам, идеалистик моҳиятга эга XVIII-XX аср Европа фалсафий адабиёти (Ф.Бекон, И.Кант, Ф.Ҳегель ва бошқа файласуфлар, Ф.Бопп, А.Шлейхер, В.фон Ҳумбольдт каби тилшунослар) асарларига ҳам танқидий ёндашиш маъқул. Худди шундай фикрни диний-исломий ва фалсафий-бадний (масалан, “Мантиқут-тайр” , “Лисонут-тайр” каби), соф илмий (масалан, “Девони луғотит-турк”, “Муҳокаматул-луғатайн” каби) асарлар ҳақида ҳам айтиб ўтмоқ зарур: ҳар бир муаллиф маълум бир нуқтаи назар (методология)га таянади. Ҳозирги замон тадқиқотчиси турли хилдаги талқинларни билиши зарур, лекин унинг ўзи қандай нуқтаи назарга таянади – бу унинг илмий фикр эркинлигидир.

Машҳур ўзбек олими, адабиётшунос ва шоир Шоислом Шомухаммедов Умар Ҳайём рубойлари нашри охирида берган ўз рубойида шундай ёзади:

*Ҳайёмдан ўқигил жаҳон баҳсини,
Ундан топажаксан замон нақшини.
Ақлинг элагидан ўтқазиб бир-бир
Ўзинг ажратиб ол ёмон-яхшини.*

Турли даврларда, ҳар хил мафкура ҳукмронлиги шароитида ёзилган илмий тадқиқотларни ўқиш ўқувчидан заковатни, асар ёзилган давр мафкурасига нисбатан танқидий нигоҳ билан қарашни, ёндаша олишни талаб қилади.

Манбани ўзлаштириш учун йўналтирувчи, яъни методологик адабиётлар сифатида қуйидагиларни тавсия қиламиз:

1. Қуръон. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1990.

2. «Қуръон» маъноларининг таржимаси ва тафсири. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004.

3. Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланади? –Тошкент: Фан, 1974.

4. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. –М.: Просвещение, 1966.

5. Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1970.

6. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1972.

7. Донских О.А. Язык как философская проблема. –Новосибирск: Наука, 1984.

8. Есперсен О. Философия грамматики. Перевод с англ. В.В.Пассека и С.П.Сафроновой. –М.: ИИЛ, 1958.

9. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. –М.: Наука, 1982.

10. Звегинцев В. А. Внутренние законы развития языка. – М.: МГУ, 1954.

11. Зелидовский О. Библиейские и евангельские сказания. –М.: Прогресс, 1991.

12. Ким О.Г. Беседы о жизни языка. –Алма-Ата: Казахстан, 1989.

13. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. –М.: Высшая школа, 1965.

14. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. –М.: Наука, 1977.

15. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. –Л.: Наука, 1972.

16. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИВЛ, 1971.

17. Теория и методология языкознания. –М.: Наука, 1980.

18. Шаумян С.К. Философские вопросы теоретической лингвистики. –М.: Наука, 1971.

Адабиётлар устида ишлаш жараёнида ўқувчи илмий тадқиқотларнинг кўпчилиги атеистик-материалистик дунёқараш нуқтаи назаридан туриб ёзилганлигини ҳисобга олиб, улардаги талқинларга танқидий ёндашиши мақсадга мувофиқ; китобхон бу илмий адабиётлардаги энг асосий нуқсон атеистик марксистик-материалистик таълимотни мутлақлаштириб (марксизмнинг асосий таҳлил методологияси– диалектикага ҳилоф равишда), уни сунъий равишда илоҳийлаштириш эканлигини эсда тутиши лозим. Шунинг учун адабиётларда берилган тил ҳақидаги диний ва номарксистик талқин ва таҳлил танқидига ҳам, марксистик нуқтаи назарни мутлақлаштиришга ҳам танқидий ёндашмоғи зарур.

Аслида марксистик таълимот ғойибдан пайдо бўлган эмас(том маънода Маркс таълимоти, асосан, иқтисодиёт масалалари билан боғлиқ);бу таълимотнинг методологик асослари исломий тасаввуф фалсафасида ривожланган диалектик талқин ва таҳлил усуллари бўлиб, улар Ф. Бекон-Декарт-Ҳегель таълимотларида идеалистик асосларда ривожлантирилган. Маркс таълимотида бу талқин ва усуллар руҳдан (онгдан) ажратилган, моддийликка, материяга тараққиёт манбаи сифатида қараш нуқтаи назаридан “тўнтарилган” кўринишда берилган. Шунинг учун масаланинг бош муаммоси бўлган “руҳ моддийликни яратдими, моддийлик руҳними” саволига исбот бўлиши мумкин жавобни идеалистик диалектика ҳам, диний диалектика (яъни тасаввуф фалсафаси) ҳам, марксистик-материалистик (атеистик) диалектика ҳам бера олмайди. Мана шу асосий нуқтада бу таълимотларнинг барчаси бирлашади ва ўз таянч асосини шак-шубҳасиз қабул қилиш лозим эканлигини уқтиради. Бунда идеалистик йўналиш Руҳи мутлақ ҳақида:

*Эрур бешубҳаю ҳам бенамуна,
Раво эрмас анга чину чигуна*

(Сўфи Оллоёр),

деса, материалистик диалектика “моддийлик абадий, у яратилмайди, мутлақ ва йўқолмайди” деган қарама-қарши фикрни исботсиз қабул қилади ва шунга таяниб иш тутади. Ҳар иккала ёндашувнинг ҳам асоси исбот эмас, балки ишонч, иймон! Нимага ишониш эса китобхоннинг фикр эркинлиги, лекин ҳар бир қўйилган масала ва мавзу юзасидан диний-идеалистик талқинларни ҳам, материалистик, атеистик талқинларни ҳам билиш –ўқувчининг профессионал бурчи. Яъни ишонч– фикр эркинлиги, билим–касбий талаб.

FOR AUTHOR USE ONLY

ТИЛНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ФАЛСАФИЙ МАСАЛА СИФАТИДА

1-§. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида диний-идеалистик талқинлар

Тилнинг пайдо бўлиши муаммоси. Тилнинг келиб чиқиши – глоттогенез масаласи азалдан энг қизиқарли ва баҳсли мавзулардан бўлиб келган. Муаммо мифологик дунёқараш даврида ҳам, диний ва илоҳий қарашлар замирида ҳам ўз аксини топган, шунга мувофиқ равишда, ўзига хос ўз ечимига эга бўлган. Илдизлари эраминдан олдинги узоқ минг йилликларга бориб тақаладиган қадимги Ҳинд ва Чин, Миср ва Бобул, Эрон ва Юнон асотир ва ривоятларида ҳам, қўшиқ ва эртакларида ҳам тилни буюк ғайритабиий зот яратгани ва ўз бандаларига марҳамат сифатида туҳфа этганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Иброний, насроний ва исломий муқаддас китоблар ҳам тилнинг пайдо бўлиши ҳақида ўз талқинларига эга. Бу талқинлар узоқ йиллар давомида Европа ва Осиёдаги ривожланган давлатларнинг расмий-мафкуравий дунёқараши ва талқини мавқеида бўлганлиги сабабли улар билан танишиш зарур.

Ўрта асрларда глоттогенез бўйича фикрларнинг моҳиятини тилнинг илоҳийлиги талқини ташкил қилган эди. Бу ҳақда фанимизда жумладан, О. Донских ва бошқаларнинг асарларидан илк маълумот олиш мумкин⁸.

Антик даврдан бошлаб XVIII аср ўрталаригача тилнинг илоҳий эканлиги ҳақидаги талқинлар ҳукмронлик қилди. Таъкидлаш лозимки, тил, инсон, табиат ва борлиқнинг пайдо бўлиши хусусида диний қарашлар – барча диний талқинлар сингари – мунозарали, зиддиятли ва “ақл бовар қилмас”дир. Чунки ҳамма диний талқинларда мўъжизалар “илоҳий қудрат” тушунчаси билан тушунтирилади ва диндорлар томонидан мунозарасиз, шубҳасиз ва исботсиз қабул қилинади:

*И будет первый из людей,
В ожившей глине создан снова,
И задронит в руке твоей
Первоначальной жизни слово.*

Е. Полонская

“Таврот” тилнинг пайдо бўлиши хусусида. Иброний ва насроний дунёда тилнинг пайдо бўлиши масаласи “Таврот”нинг

⁸Қаранг: Донских О. А.К истокам языка.–Новосибирск: Наука,1988; История лингвистических учений.Отв. ред.А. В. Десницкая,С. Д. Кацнельсон.1.Древний мир.–Л.:Наука.1980; 2.Средневековый Восток.–Л.:Наука,1981; 3.Средневековая Европа.–Л.:Наука,1985.

“Ибтидо” китобида берилган бир неча асосий ҳолат орқали шарҳланади. Бунда уч нарсa диққатга сазовор:

–“Таврот”да *деди* сўзи дастлаб Худога нисбатан қўлланган: “Худо *Ёруғлик бўлсин! dedi*.”⁹ Шунингдек, *атади*, *номлади* феъллари ҳам аввало Худога нисбатан ишлатилган: “Худо *ёруғликни кундуз, қоронғиликни эса тун деб атади*.”¹⁰ “Таврот”да осмон ва ер ҳам Худо томонидан шундай деб номланганлиги қайд этилади.

Одам Ато тушуна олиш қобилиятига эга бўлган. Бу “Таврот”даги “Худованди Карим одамга буюриб *деди*...”¹¹ иборасидан англашилиб турибди. Демак, Одам Ато билан Худо ўзарo сўзлашганлар ва бир-бирини тушунишган. Бу ҳақда “Таврот”нинг бошқа ўринларида ҳам маълумотлар мавжуд.

Худованди Каримнинг Одам Атога сўзлаш ва тушуниш қобилиятини қандай берганлиги “Таврот”да изоҳланмайди. Лекин унда Одам Ато ва Момo Ҳавo, Момo Ҳавo билан илон, ҳар учаласининг Худо билан сўзлашишлари ҳодисаси ҳам шарҳланган.¹² Бундан хулоса қилиш мумкинки, “Таврот”да тилнинг яратилиши ҳақида ҳеч бир аниқ маълумот йўқ. Сўзлаш Худонинг ва Худо ўз илоҳий суратида яратган Одамнинг зотий (азалий, табиий, онтологик) хусусиятидир.

Ҳайвонларни номлаш вазифаси “Таврот”да Одам Атога юклатилган. Китобнинг 2-бобида шундай изоҳ берилган: “Яна Худованди Карим . . . тупроқдан ҳар хил дашт ҳайвонини, кўкда учувчи ҳар хил паррандани ясади ва уларга от қўйиш мақсадида одамнинг олдига келтирди. Одам эса ҳар бир жонли махлуққа от қўйди ва ўша махлуқнинг оти шундай бўлди.”¹³

“Таврот”да тилнинг яратилиши, пайдо бўлиш жараёни (ҳолати) шарҳланмаган, лекин одам ва одам яратилганда битта тил, бир хил нутқ мавжуд бўлганлиги, одамларнинг тил жиҳатидан фарқланиши Худо томонидан – одамларнинг бирлашиб, катта ишларни қилишга бел боғлашларига тўсқинлик қилиш мақсадида – амалга оширилганлиги “Таврот”нинг “Бобил минораси ва тилларнинг чатишуви” деб номланувчи 9 оятдан иборат бўлган 11-бобида берилган. Мана бу бобнинг матни:

“1. Бутун жаҳоннинг тили бир, нутқи бир бўлган вақтлар эди.”

“9. Шаҳар Бобил (яъни “Аралашув”) деб аталиб қолди, чунки ўша ерда Худованд бутун жаҳоннинг тилини аралаштириб, одамларни ер юзи бўйлаб тарқатиб юборган эди.”¹⁴

Бу ривоят бир жиҳатдан аҳамиятли – унда тилнинг кишилик жамиятини тузиш ва унинг бутунлигини таъминлашдаги мавқеи

⁹Муқаддас китоб - Инжил.Тавротдан “Ибтидо”.Забур.–Стокгольм.Библияни таржима қилиш институти.1992.–Б. 613+1.

¹⁰Ўша манба.–Б. 613+1.

¹¹Ўша манба.–Б. 613+2.

¹²Ўша манба.–Б. 613+2.

¹³Ўша манба.–Б. 613+4.

¹⁴Ўша манба.–Б. 613+19.

алоҳида бўрттирилади. “Таврот” ривоятида – тил яхлитлиги бўлмаса, кишилиқ жамияти парчаланиб кетади, деган ғоя мавжуд.¹⁵ Шарҳлардан кўриниб турибдики, “Таврот”да тилнинг пайдо бўлиши, инсонга берилиши ҳақида аниқ бир маълумот йўқ – тил қобиляти инсоннинг тирикчилиги, жони сингари унинг ажралмас белгиси сифатида қаралади.

“Инжил” ва христиан филологияси тилнинг пайдо бўлиши ҳақида. “Инжил”да тил ва сўз масаласи – чигал жумбоқлардан бири. Инжилнинг тўртинчи – Юҳанно баён этган “Хушбар” қисми “Азалда Каломуллоҳ бор эди” деган оят билан бошланади:

*Азалда Каломуллоҳ бор эди.
Каломуллоҳ Худо наздида эди,
Каломуллоҳ Худо эди.
Азалданоқ у Худода эди!*

Асарда изоҳланишича, *Каломуллоҳ* юнонча *логос*, яъни “борлиқнинг асосидаги илоҳий куч ва мантиқ”, Худонинг Каломи – Исо Масих, Худо Исо Масих орқали коинотни яратган ва уни асрамоқда¹⁶.

“Инжил”да сўз, калом (юнонча *логос*) яратувчининг ўғли сифатида талқин қилинувчи Исо билан тенглаштирилади, кўп ҳолатларда китобдаги фикр сўз, калом ёки Исо Масих ҳақида бораётганлигини ажратиш қийин. Масалан, ибронийларга 1-мактубда шундай сўзларни ўқиймиз: “Худо коинотни Ўғли орқали яратган ва Уни борлиқнинг вориси қилиб тайин этган. Ўғил – Худо улғуворлигининг инъикоси, Худо борлигининг аниқ суратидир. У Ўзининг қудратли каломи билан коинотни асрайди.”¹⁷ Ёки Юҳанно китобининг 1-боб 14-оятда “Каломуллоҳ инсон қиёфасига кирди”¹⁸ мазмундаги хабар бор.

Инжилда сўз, каломнинг талқини қадим-қадимдан мунозаралар мавзуси бўлиб келмоқда. Бу бадий асарларда ҳам ўз аксини топган. Масалан, Инжилнинг бу оятини немис тилида шарҳлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Фаустни ундаги *логос* сўзининг таржимаси қийнаб қўяди, чунки юнонча *логос* тушунчаси турли маънога эга ва у ҳар қандай ўзбекча сўз каби жуда серқирра. Ҳёте ўз қахрамони – Фауст тилидан шундай баён қилади:

¹⁵“Таврот” тавсифларида яна бир масала очиқ қолади: Бобил воқеаси ва тилларнинг фарқлианиши Нух тўфонидан олдин содир бўлгани ёки кейинми? “Таврот”да берилишича (11-боб), бу воқеа Нух алайҳиссаломдан кейин содир бўлган, чунки Нух тўфони воқеалари –ер юзида одамзоднинг –Нух пайғамбарнинг Хом,Сом ва Ёфас исми уч ўғил ва келинларидан бошқасининг батамом қирилиши,тўфондан кейин Хом авлодидан қора танли (негроид)лар,Сом авлодидан оқ танли (европоид)лар,Ёфас авлодидан турк-мўғул-чин-мочин халқлари (монголоидлар)нинг тарқалиши,“ҳар бирининг ўз элати,ўз халқи ва ўз тили бўйича жойлашиши”¹⁵ –Китобнинг 10-бобида тасвирланган.Демак,ё Бобил воқеаси Нух тўфонидан олдин содир бўлган,лекин “Таврот”да кейин келтирилган ва “Бутун жаҳоннинг тили бир,нутқи бир бўлган вақтлар эди” изоҳи воқеанинг тўфондан олдин содир бўлганлигига ишора,ёинки тил ва халқларнинг бўлиниши икки марта –бир марта Бобил воқеаси,иккинчи марта Нух тўфонидан кейин содир бўлган.

¹⁶Уша манба.–Б. 214.

¹⁷Уша манба. –Б. 551.

¹⁸Уша манба.–Б. 215.

“Дастлаб Калом бўлган” – илк сатрданоқ
 Мени пол этди-ку мураккаб жумбоқ.
 Нима бўлди экан бунинг маъноси,
 Наҳот сўз оламнинг бўлса асоси?
“Дастлаб Идрок бўлган” – мана таржима,
 Матн мазмунига шу сўз яқинроқ.
 Лекин ўйлаш керак. Илк сатрданоқ
 Ишни расво қилиб қўймайлик яна.
 Йўқ, идрок борлиқнинг замири эмас,
“Дастлаб Қудрат бўлган”, қолгани абас.
 Яна юрагимга иштибоҳ солдим,
 Яна ҳайронликка чулғандим-қолдим.
 Йўқ, йўқ, қудратмас, қилибман хато,
“Дастлаб Амал бўлган” – шу асли маъно!¹⁹

Кўринадики, юнонча логос сўзини Ҳёте (Фауст) **калом** (сўз) **идрок**, **қудрат**, **амал** тушунчалари билан шарҳлашга ҳаракат қилади, чунки ибтидон идрок ёки калом, қудрат ёки амал сифатида тушуниш тамоман бир-бирига зид, у бири иккинчисини рад этувчи қарашларга олиб келади. “Инжил”нинг бу оятини турлича тушуниш мунозараси Чингиз Айтматовнинг “Қиёмат”, Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романларида Исо Масиҳ билан Понтий Пилат орасидаги баҳсда ҳам ўз аксини топган.

“Таврот” ва “Инжил” каби муқаддас китобларда тилнинг яратилиши ҳақида аниқ бир маълумот бўлмаса-да, насроний илоҳиётчилар тилнинг пайдо бўлиши ҳақида черков томонидан маъқул деб топилган турли талқинларни ишлаб чиқишган. Бу борада Исидор Севильский ҳамда Ефрим Сириинларнинг нуқтаи назари диққатга сазовор. Ефрим Сириин III асрдаёқ “Одам Ато бир соатда мингта исмни ўйлаб топди ва бу қадимги яҳудий тилининг дастлабки луғатини ташкил қилар эди” деган қатъий фикрни илгари суради. Яҳудий тили инсониятнинг биринчи тили бўлганлигига узоқ асрлар давомида ҳеч ким шубҳаланмас эди. Жонзотларнинг Одам Ато томонидан аталиши қатор асарларда шарҳланган, Одам нафақат ном берди (атади), балки тилни ҳам яратди.

Данте Алигъерининг эътиқодига кўра, Одам гапирувчи қилиб яратилган ва “Таврот” ёзилган иброний (қадимги яҳудий) тилида сўзлаган, бу тилни Худо яратган, Момо Ҳаво ва унинг болалари Одам Атодан ўрганишган, бироқ Вавилон (Бобил)да бу тил аралаштирилган. Данте фикрига кўра, Одам Атонинг илк сўзи яҳудийча эл (“худо”) бўлган.

¹⁹Гёте В. И. Фауст. Эркин Воҳидов таржимаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 41.

Таъкидлаш лозимки, диний қарашларга кўра, инсониятнинг бобо тили (яъни биринчи, илк тил) қадимги яҳудий тили бўлган. Бунини 16-17-асрларда Расмус Раск, Шарл де Бросс каби файласуфлар ҳам эътиборга олишган эди. Лекин Иоханн Хоропий Беканус “Origines antverpie and hermathene” асарида барча тиллар фламанд тилидан келиб чиқганини исботламоқчи бўлади. Баъзи ишлар бобо тилнинг хистй, баска, араб, арман, гот, олмон тилларидан иборат бўлганини далиллайди. XVIII асрда швед олими Эдем (Жаннат)да Одам Ато ва Момо Ҳаво дат тилида, илон француз, Тангри эса швед тилида сўзлашганларини тахмин қилади.

Григорий Нисский бу борада бирмунча ўзига хос йўлни танлайди. Исм ва объектнинг ўзаро уйғунлиги ҳодисасини изчил ўрганар экан, у шундай хулосага келади: “Исмлар эркин экан, демак, Одам исмларни ўз истаги бўйича берган.” XVIII аср олимлари эса бошқа бир ғояни илгари сурадилар. Гўё тангри тилнинг келиб чиқишида ҳеч қандай роль ўйнамаган. **Тангри Одам Атога сўзлаш қобилиятини ҳадя қилган, у эса тилни ўзича яратган.** Шу ғоя арман файласуфларида, Ян Амос Коменский, Михаил Ломоносов, Николай Кузанскийларнинг қарашларида ҳам ўз аксини топган.

Арман диний-фалсафий дунёқарашида ҳам тилнинг келиб чиқишига оид айрим фикрларни учратиш мумкин. Арман муаллифлари барча ўрта аср файласуфлари каби мазкур савол ечимини топишда “Таврот”га таянганлар. Тилнинг келиб чиқишига оид маълумотларнинг бу китобда икки хиллиги – буюк табиат ҳодисаларига Худонинг ўзи, тирик жонзотларга эса – Одам Ато ном қўйганлиги – икки хил нуқтаи назар вужудга келишига сабаб бўлган. Масалан, тарихчи Агафангелос изоҳича, тангри жамики жониворларни инсонга таъзим қилишга келтирган. Инсон, илоҳий идрок ила уларнинг ҳар бирини англаган ва номлаган, яъни тангрининг билими унга кирган ва унинг билимлари билангина мўъжизаларини унгагина хос бўлган номлар билан атаган. Бу муаммо юзасидан файласуфшоир Ованес Эрнзкатси ҳамда Григорий Татеватси ҳам фикрлар ёзиб қолдиришган (жумладан, Г.Татеватсининг тилни Худо яратганлиги, уни Худодан бошқа ҳеч ким ўзгартиролмаслиги ҳақидаги қараши маълум).

“Қуръон” ва ислом филологияси тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида. Ислом филологиясида Нух тўфони воқеаси, дунё аҳолисининг (Тўфондан кейинги) Хом, Сом, Ёфас авлодидан тарқалганлиги тан олинади. Жумладан, Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”да шундай ёзади: “Нух пайғамбар. . . Ёфасниким, таворих аҳли Абут-турк битурлар, Хито мулкига йиборди ва Сомниким, Абул-форс битурлар, Эрон ва Турон мамлакатининг васатида валий қилди ва Хомниким, Абул-ҳинд дебтурлар Ҳиндустон билодига узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлоду атбойи мазкур бўлгон мамолиқда ёйилдилар

ва қалин бўлдилар.”²⁰ Шу билан бирга, тил ва сўзларнинг пайдо бўлиши ҳақида исломий оламнинг буюк ва муқаддас китоби –“Қуръон” нинг бир неча ўринларида анча аниқ маълумотлар бор. Шуни таъкидлаш жоизки, “Қуръон”нинг қатор оятларида Аллоҳ таоло Одамга тилни, баён (фикр ифодалаш)ни ўргатганлиги кўп бора таъкидланади. Масалан, “Бақара” сурасида шундай оятлар мавжуд: “30. *Эсланг, (эй, Мухаммад!) Парвардигорингиз фаришталарга: Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман* – деганида, улар айтдилар: “У ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани халифа қиласанми? Холбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз. (Аллоҳ) айтди: “Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан.” 31. Ва у 3от одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: “Агар халифаликка биз ҳақдормиз, деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!” Улар айтдилар: “Эй пок парвардигор, биз фақат сен билдирган нарсаларнинг исмларинигина биламиз. Албатта, Сен ўзинг илму хикматлар соҳибсан.” 33. (Аллоҳ): “Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир, ” – деди. Одам уларга барча нарсаларнинг исмларини билдиргандан кейин (Аллоҳ) айтди: “Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?”²¹

Оятлар тил Одамга Аллоҳ томонидан ўргатилганлиги ғоясини аниқ ва равшан баён қилади. Бу фикр Қуръоннинг “Ар-Раҳмон” сурасида шундай оятлар билан яна мустаҳкамланади: “*Халақал инсона алламаҳул баён*” – “инсонни яратди ва баён (фикр ифодалаш)ни ўргатди”.

Қуръондаги ушбу оятлар тилнинг илоҳий, ғайритабиий равишда яратилганлигига ишора қилади.²² Ислом олами, мусулмон тафаккури тилни Оллоҳнинг ўзи, Одам (Ато) ни ва барча оламини яратгани каби сирли ва илоҳий тарзда яратганига шубҳа қилмаган. Шу маънода ислом тилшунослигида тилнинг тараққиёт қонунлари талқинига доир бир неча назария юзага келди. **Табиий назария, ижтимоий келишув назарияси, изҳор назарияси, илҳом назарияси** шулар жумласидан.

Табиий назария (товушга тақлид назарияси). Мусулмон филологлари VIII асрда сўзларнинг ташқи товуш томони билан мазмуни ўртасидаги ўхшашликни кенг муҳокама қилишган. Ибн Жиннийнинг гувоҳлик беришича, бу билан дастлаб Халил ибн Аҳмад шуғулланган. Шу анъана таъсирида Аъбад ибн Сулаймоннинг фикрлари ривожланди. Бу назария бўйича тил – инсоннинг табиий

²⁰Навоий Алишер.Мукаммал асарлар тўплами.XVI том.- Тошкент: Фан,2000.–Б. 10.

²¹Қуръони карим.Ўзбекча изоҳли таржима.Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон,1992.–Б.9.

²²Яна қаранг: Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири.–Тошкент: Тошкент Ислом университети,2004.–Б.6.

товушларга бўлган мойиллиги, уларга тақлид қилиши натижасида юзага келган. Бу “табиий (табиат) назария” ислом рукнларига анча эркин муносабатда бўлган мазҳаб ва йўналиш вакиллари (жумладан, намояндалари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний каби олимлар бўлган мутаазаллийлар) томонидан илгари сурилган ва расмий исломий – изҳор (илоҳий неъмат) назариясига зид эди.

Изҳор назарияси. Бу назариянинг асосчиси Ал-Ашафий дея эътироф этилади. Бироқ бу таълимот ундан-да илгари Абу Али ал-Жуббаъ ишларидаёқ илгари сурилган эди. Изҳор назариясининг асосини қуръоний таълимот – тилни Аллоҳ Одамга тайёр ҳолда инъом этганлиги, изҳор этганлиги ташкил қилади. IX асрда расмий исломий илоҳиётда – Каломда изҳор назарияси қабул қилиниб, мутаазаллийлар ён босган ижтимоий келишув назарияси шаккоклик сифатида қораланди.

Илҳом назарияси. Бу таълимотга кўра, биринчидан, инсониятнинг биринчи умумий тили – араб тили бўлган ва у Оллоҳ томонидан яратилган. Оллоҳ бу тилнинг бутун бойлигини Одам Атога бирданига бермаган – Тангри изҳорларининг маҳсули бўлган араб тили асослари билан оз миқдордаги лексика Одамга берилган. Кейинроқ эса зарурат асосида барча қабилаларга қўшимча равишда бериб борилган ва бойитилиб-бойитилиб, фақатгина Муҳаммад алайҳиссаломга тилнинг бутун бойлиги маълум қилинган.

Бу исломий назарияларнинг барчасида тилнинг ривожланиш манбаи иккита – Аллоҳ ва одам, жамият эҳтиёжлари. Аллоҳ тилни, унинг ички қонуниятларини белгилаган ва Одамга берган.

Ижтимоий келишув назарияси. Айрим қарашларга кўра, Одам фарзандлари ҳаёт ва жамият эҳтиёжлари асосида тилни Аллоҳ белгилаган қонуниятлар (янги сўзлар яшаш, бошқа тиллардан сўз қабул қилиш, сўз ва қўшимчаларни бошқа – кўчма маъноларда қўллаш, ижтимоий келишув, шоир, воиз ва адиблар нутқининг таъсири кабилар) асосида бойитиб, ўз эҳтиёжларига мослаштирганлар. Жумладан, Ал-Ҳарасий ижтимоий келишув назарияси борасида таъкидлашича, жамиятда тил предмет ва тушунчаларга ишора қилиш, шунингдек, фикрни бир-бирига маълум қилиш учун керак бўлган. Дастлаб тил фақат ундошдан иборат эди, бироқ кейинроқ одамлар икки, уч, тўрт, беш ундош ва унлилардан иборат бўғин ва аффикслар ҳосил қилганлар ва ниҳоят тил яратилган.

Тилнинг шаклланиши, ривожланишида жамиятнинг ўрни масаласида ҳам мусулмон олимлари ўзига хос ижтимоий нуқтаи назарга эга эдилар. Масалан, профессор Н.Маҳмудов “Тил” рисоласида асосли илмий ҳаволалар билан Бобур Мирзонинг невараси Акбаршоҳ ўтказган бир тажрибани баён қилади²³.

²³Маҳмудов Н.Тил.-Тошкент: Ёзувчи,1998.–Б.6-7.

Акбаршоҳ яҳудий, мусулмон, насроний ва буддавий диндаги олимлар орасида чиққан низо (яъни ташқи муҳит (жамиат) таъсири бўлмаса, боланинг туғма табиий тили қайси тил бўлиши мумкинлиги ҳақидаги баҳс)ни ҳал қилиш мақсадида турли дин ва оилаларга мансуб 12 болани ажратиб, соқов энагаларга топширади ва жамиятдан батамом узилган ҳолда тарбиялайди. Лекин болаларда ҳеч қандай тил ўз-ўзидан ривожланмайди. Аксинча, бу тилларнинг тугунини ечмоқ энди тамоман мушкул эканлиги, нутқ товушларини айттирмоқ замони ўтиб бўлганлиги аниқланади, холос.

Глоттогенез масаласи бўйича асосий диний қарашлар билан танишиш шуни кўрсатадики, дин тилни Худо бандаларига инъом қилган, тилнинг ишига одам аралаша олмайди, деган ғояни илгари суриши, уни зўр билан тарғиб этиши, куч билан ҳимоя қилишига қарамай, қадим даврлардан бошлаб олимлар тилнинг ижтимоий моҳияти, жамиятнинг тил ривожига таъсири масалаларида қимматли фикрларни илгари суришган.

Тилнинг пайдо бўлиши борасидаги диний қарашлар талқини якунида глоттогенезга соф илмий-идеалистик қараш устида ҳам қисман тўхталиб ўтмоқ жоиз. Бундай ёндашишнинг диний ёндашиш билан умумийлиги шундаки, ҳар иккала ёндашувда ҳам тилни ғайритабиий куч (Худо, Аллоҳ, Мутлақ Рух, халқ руҳи, илоҳий шахс ва ҳ.) яратган ва инсонга тайёр шаклда берган деган умумий ғоя ётади. Диний-идеалистик ва илмий-идеалистик қарашлар орасидаги фарқ шундаки, улардан биринчиси ўз қарашларининг исботи сифатида муқаддас китобларни тан олади, иккинчиси эса ўз қарашларини у ёки бу шаклдаги таҳлилий илмий-мантикий асос, кузатиш, умумлаштиришлар билан исботлашга, ўзгаларни унга ишонтиришга ҳаракат қилади. Жорж Беркли, Давид Юм, Иммануэл Кант, Фридрих Ҳегель, Фридрих Шеллинг, Иоханн Фихте каби файласуфларнинг, уларнинг фалсафий қарашларига таянган ҳолда тил тадқиқи масалалари билан шуғулланган Франс Бопп, Расмус Раск, Яков Гримм, Август Шлейхер, Вилгельм Хумбольдтлар тил тараққиётида икки давр – тарихдан олдинги ривожланиш ва тарихий таназзул (бузилиш) даврларини ажратишади. Бу объектив идеалистик фалсафадаги (жумладан, И.Кант ва Ф.Ҳегель таълимотида) Рухнинг дастлаб товуш оламида (халқ шакллангунча) ижоди (тараққиёти) ва маълум бир чўққига кўтарилгач, тараққиётдан тўхтаб, бирор ривожланиш нуқтасида турган (морфологик қурилишининг аморф – полисинтетик – агглютинатив – флектив босқичларидан бирига етган) тил сифатида халққа тайёр ҳолда ўтиши, бу эса энди тилнинг бузилиш даври бошланиши ҳақидаги таълимотнинг тилшуносликка айнан кўчирилишидир. Шунинг учун глоттогенезнинг диний ва илмий-идеалистик талқини бизни қизиқтирган масала юзасидан айнан: тилни

одам (халқ, жамият ва ҳ.) яратмайди, балки жамият уни тайёр ҳолда олади.

2-§. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида дуалистик ва материалистик қарашлар

Дуалистик қарашлар. Диний ва дунёвий, материалистик ва идеалистик – умуман икки бир-бирига зид қарашларни ўзида бирлаштирувчи талқинлар (нуқтаи назар, дунёқараш) дуалистик қараш дейилади. Тилнинг келиб чиқиши масаласига дуалистик ёндашиш ҳоллари анчагина. Бунинг намунаси, жумладан, ислом тилшунослигида мутазаллийлар қарашларида қисман кўриб ўтилди. Глоттогенез масаласига дуалистик ёндашишнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1) тилни илк кўринишда Худо яратган ва бандаларига (Одам Ато орқали) неъмат сифатида тухфа этган. Бу – тилнинг халқ учун асосий алоқа-аралашув кулоли бўлишдан олдинги ҳолати;

2) халқ шаклланиб, тил унинг алоқа-аралашув кулолига айлангач, у жамият, унинг эҳтиёжлари, ҳаёт тарзи таъсири остида ривожланади (парчаланаяди, бирлашади, аралашаяди, ҳуллас, илоҳий куч аралашувисиз ўзгаради).

Умумий моҳияти шунга ўхшаш бўлган дуалистик қарашлар даври, диннинг таъсир кучига кўра бир-биридан хусусий жиҳатлари билан фарқланади (масалан, Худо Одамга баъзи мавҳум тушунчаларни ва номлаш тамойилларинигина ўргатган, Одам Ато ва фарзандлари сўзларни товушларга тақлид асосида, бир сўз таркибидаги айрим товушларни алмаштириш заминида, сўзларни кўчма маънода ишлатиш йўли билан янги-янги ифода воситаларини шакллантиришган).

Дуалистик қарашлар – XIX асргача, фан дин ҳукмронлигидан батамом қутулгунга қадар асосий нуқтаи назар бўлиб келди. Европа фалсафасида – немис мумтоз идеалистик фалсафаси ва француз атеистик материализмигача бўлган даврда (Френсис Бэконнинг руҳлари, Рене Декартнинг туғма ғоялари, Готфрид Лейбницнинг монадалари асосларида) бу йўналишда бир қанча ғоялар ўртага ташланди. Масалан Бобил воқеасидан кейин (ёки ҳар хил табиий фожеалар – улкан ёнғин, тошқин, зилзила, қурғоқчилик, уруш, ҳайвонлар ёки касалликлар ҳуружи ва бошқалар натижасида) кишилар дунёнинг турли бурчаклари(қисмлари)га тарқалишга мажбур бўлгач, тиллари орасида фарқлар ошиб боради, янги-янги нарсалар ва ҳодисаларни аташ ва номлашга эҳтиёж туғилади. Маълумки, эҳтиёж – барча кашфиётларнинг онаси. Одамлар – энди бир-биридан узилган гуруҳлар томонидан мустақил равишда – янги-янги сўз ва ифода

воситаларини яратадилар. Тиллараро фарқлар ошиб бораверади. Бу борада Жон Локк ва Роберт Бойлларнинг фикрлари диққатга сазовор. Тилни туғма ғоялар – бола онгига она қорнидаёқ Худо томонидан берилувчи, мужассамланувчи билимлар эмас, балки ҳаётий тажриба асосида олинадиган билимлар сифатида баҳоловчи, талқин қилувчи бу олимлар тилнинг ривожланиши, нутқнинг бой ва таъсирчанлигида таълим, тарбия ва ҳаётий тажрибани биринчи ўринга қўядилар. Ҳотфрид Лейбниц эса бу масалага ўта қатъийлик билан ёндашиб, тилларни илоҳий (табиий) ҳамда сунъий тилларга ажратади. Сунъий тил деб у муайян мақсадлар учун алоҳида кишилар томонидан яратилган тилни – нутқ кўринишларини назарда тутди. Бундай тиллар сирасига турли жаргон, арг, яширин тил, баъзи дунё табиий (асосан, Европа мамлакатларида кам тарқалган ва иероглифик ёзув тизимидан фойдаланганликлари сабабли европаликлар учун ғайриоддий (кўринган) тилларини киритади. Унинг фикрича, тонли ва иероглифик ёзувли барча тилларни бирор киши ихтиро қилган бўлиши мумкин. Табиий тил – бу Одам Ато тилидир (*lingua adamica*). Ундан бошқа тиллар келиб чиққан. У ҳозирда мавжуд бўлган бирорта тилга ўхшамайди – тамоман ўзгача бўлган.

Глоттогенез ҳақидаги илмий қарашларда Этен Кондиякнинг изланишлари муҳим ўрин тутди. 1746 йилда чиққан “Инсоний билимларнинг келиб чиқиш манбалари” асарида бу муаммога энг катта бўлимни ажратади. Э.Кондияк “Таврот” талқинларини инкор этмайди, балки қуйидаги гипотетик таҳлилни келтиради. Тўфондан кейин у ва бу жинсга мансуб икки бола чўлда адашиб қолишади. Рамзлардан фойдаланишни ҳали ўганишмаган эди. Улар ўзаро фикр алмашишга мажбур бўлишади ва тақлид товушлардан фойдаланишади. Унинг фикрича, биринчи исмлар ҳам, сўзлар ҳам тақлидлар бўлган.

XV-XIX асрларда яшаб ижод этган ҳар бир етук файласуф ва олим тилнинг келиб чиқиши ва ривожланиши хусусида ўз фикрларини баён этган. Булардан материалистик (номиналистик, сенсуалистик) ёндашувга яқинроқ бўлган файласуфларнинг қарашлари (Ф.Бэкон, Р.Декарт, Ж.Локк, Ҳ.Лейбниц, Пер Гасценди, Бенедикт Спиноза, Жон Толанд, Жозеф Пристли ва б.) дуалистикдир.

Хуллас, глоттогенез ҳақидаги дуалистик қарашларнинг асосини – “тил – Худонинг неъматиди, яъни сўзлаш қобилияти Оллоҳ томонидан ато этилган ва бандаларига инъом этилган, тилнинг кейинги тараққиёти эса инсоният, жамият тараққиёти, онгли тафаккури самарасидир” деган назария ташкил этади.

Материалистик қарашлар. Материалистик дунёқарашда тилнинг пайдо бўлиши халқ, жамият билан биргаликда олиб кўрилади. У тилни жамиятнинг ички зарурати – аъзоларининг ижтимоий меҳнат ва ҳаёт жараёнида бир-бирлари билан алоқа-аралашувини таъминлашни қондиришга интилиши натижасида ривожланган, дастлаб алоқа-

аралашув, кейинчалик тафаккур воситаси деб билади. Тилни инсон, халқ, жамият яратади, ривожлантиради. Тил жамият билан бирга туғилади, яшайди ва бирга ўлади. Бу ғоя ғўр ва деярли асосланмаган (декларатив) шаклларда антик давр олимлари қарашларида мавжуд бўлиб, XVIII аср француз маърифатчилари (Франсуа Вольтер, Жан Жак Руссо), материалистлар (Дени Дидро, Жулен Ламеттри, Пол Голбах, Клод Гелвеций, Людвиг Фейербах) уни фалсафий-тарихий нуқтаи назардан асослашга ҳаракат қилган.

Илмий лингвистик адабиётларда тилнинг келиб чиқиши муаммосига оид икки хил материалистик назария аънаъна тусига кириб қолган – булар ундовлар ҳамда тақлидлар назариясидир. Биринчиси сўзлар ибтидосини ҳислар ифодасида кўрса (бу ҳайвонларда ҳам бор), иккинчиси илк сўзларни табиат товушларига тақлид натижаси деб тушунтиради.

Таъкидлаш жоизки, XVIII асрдаёқ бу назарияларнинг бирида қатъий фикр айтиб, уни лисоний ҳодисалар мисолида асослашга интилган олимни кўрсатиш қийин. Иккинчидан, ундовлар ва тақлидлар назарияси бир-бирига зид эмас, аксинча, бир-бирини тўлдиради. Уларнинг боғлиқлиги шундаки, инсоний сўзларга айланган товушларнинг дастлабки асосини ҳиссиётларни ифодаловчи ундовлар (албатта, сўз туркуми сифатида эмас) ташкил этади. Сўзлар нисбатининг кўпайиши эса воқеликка бўлган тақлид орқали содир бўлган. Бир сўз билан айтганда, бу назариялар тилнинг юзага келишида турли босқичларни ифодалайди.

XVIII аср манбаларида ундов ва тақлидлар, одатда, луғат таркибини тўлдиришнинг ёндош асослари сифатида талқин қилинади, бироқ баъзиларида диққат ва мойиллик улардан бирига қаратилади. Муаллифларнинг у ёки бу назарияга тарафдорлигини аниқлашда чалкашлик туғилади. Иоханн Хердер ёки Шарл де Бросс гоҳ ундов, гоҳ тақлид назариясининг тарафдорлари сирасига киритилади. Хусусан, Шарл де Бросс шундай ғояни илгари суради: “Ёввойи одам қуролни тўғридан-тўғри “пу” дейди, қушни “ку-ку” деб атайди, чунки қуш шунга ўхшаш товуш чиқаради. Мана – сўзлар тузишнинг биринчи механик усули.” Бу ерда Ш.де Бросс “тақлидчи” сифатида кўринади.

Анн Робер Жак Тюрго товуш нутқининг уч асосини – ундов, тақлид ҳамда чучмал сўзлар (бола нутқида ўқиб-ўқилмас талаффуз этиладиган товушлар сираси)ни ажратган бўлса, Жан Жак Руссо ундов ва тақлидлар билан чегараланади. Ш.де Бросс эса бундай асосларнинг 5 турини фарқлайди:

1) ундовлар – ибтидоий тилнинг илк сўзлари: шодлик, қайғу, нафрат ва иккиланиш оҳанглари билан ихтиёрсиз равишда талаффуз

этиладиган ўзаро боғланган, кўп ҳолларда бир-биридан аниқ ажралмаган ҳайқирик-ундовлар²⁴;

2)ҳар қандай келишувдан мустасно, нутқ аппаратининг тузилишидан келиб чикувчи гўдак сўзлари (чучмал сўзлар): *баба, дада, нана, мама* ва ҳ. ;

3)аъзолар ҳаракати ва вазифасига кўра берилган исмлар, масалан, *ғарғара, йилтир* (йилдиз – юлдуз);

4)предметнинг физик хусусиятларидан олинган исмлар – тақлидлар: *тиқ-тиқ – тиктиқа, чиқ-чиқ – чикчиқа, варрак*;

5)товуш рамзийлиги тамойили²⁵асосида қурилган сўзлар.

Ундов назарияси ҳам, тақлид назарияси ҳам тилнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабаби ва асосларини одамларнинг биргаликдаги меҳнат ва ишлаб чиқариш (илк босқичда овлаш) фаолияти эҳтиёжиди кўради. XIX асрнинг иккинчи ярмида бу ижтимоий меҳнат тамойили марксистик таълимотда мутлақлаштирилди.

Моҳиятан атеистик бўлган бу дунёқараш глоттогенез борасида “илоҳий неъмат” тушунчасини буткул инкор этиб, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида ижтимоий меҳнат тарзини диққат марказига қўяди ва ўз талқинини объектив, ягона тўғри таълимот деб ҳисоблайди. К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин каби файласуфлар бу назариянинг асосчиларидир. Масала Ф. Энгельснинг тугалланмаган ва ноширлар томонидан “Табиат диалектикаси” деб номланган асарининг “Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли” бобида махсус таҳлил этилган.

Ижтимоий меҳнат назариясига кўра, тил ибтидоий одамларнинг биргаликдаги меҳнат фаолияти жараёнида кишилиқ жамиятининг вужудга келиши билан пайдо бўлди. Ҳайвон аждодларидан одамга ўтиш мобайнида (миллион йил) питекантроп ва синантроп даврида қурол ясаш билан боғлиқ ҳақиқий маънодаги меҳнат келиб чиққанидан сўнг товуш ва размлардан иборат нутқ юзага чиқа бошлади. Товушлар ҳиссиёт ва ахлоқ ифодасининг воситаси бўлибгина қолмай, нарсаларни, уларнинг сифати ва муносабатини ифодалашнинг қуролига айланади. “Ривожланган одамларда бир-бирига нимадир айтиш эҳтиёжи сезилди. Эҳтиёж ўз органини яратди: ривожланмаган томоқ ҳам аста-секин модуляция ёрдамида юксала борди, оғиз органлари эса бир алоҳида товуш кетидан бошқасини талаффуз қилишга мослаша борди.”²⁶

²⁴Ҳозирги ўта ривожланган тилларда ҳам ундов ва тақлидларнинг товуш таркибини аниқ тасвирлаш қийин: *вой-буу, ҳеҳеёй, ўххўй* каби.

²⁵Антик давр тилшунослигидаёқ аналогистлар (нарсанинг номланиши билан унинг табиати орасида боғланиш бор деган назария тарафдорлари (Қар.: Античные теории языка и стиля.Отв. ред. О. М. Фейденберг.–М. –Л.:Изд. АН СССР,1936; Амирова Т. А. ,Ольховиков Б. А. ,Рождественский Ю. В.Очерки по истории лингвистики.–М.:Наука,1976.–С.33-38) товушларни “яхши-ёмон”,“ёқимли-ёқимсиз”,“тотли-тотсиз”,“қаттиқ-юмшоқ” каби жуфларга ажратишган,сўздаги товушлар билан нарсанинг табиати орасидаги мувофиқликни исботлашга уринишиб,товуш рамзийлиги назариясини ишлаб чиққан эдилар.

²⁶Маркс К. ,Энгельс Ф.Асарлар.2-нашр.2-т.–М.:Политиздат,1955.–Б.489.

Археологик материалларнинг кўрсатишича, специфик белгиларга эга нутқ кроманон одам даврига тўғри келади, бу ҳақда унинг периферик нутқ органлари ҳамда қуйи палеолитдаги homo sapiens (онгли одам) нинг шаклланиши далолат беради.²⁷

Маркистик назария моҳиятан ундов ва тақлид назариясига илоҳий аралашув омилини бутунлай рад этишдан бошқа ҳеч бир янгилик қўша олмаган бўлса-да, совет (коммунистик) мафкураси зўравонлиги ва мутлақлиги даврида у қўқларга кўтариб мақталди. Лекин, барибир, марксистик талқин ҳам бир фараз, гипотезадан нарига ўта олмайди, чунки ўз назариясини исбот эта олмайди: ҳозирги кунда бу назария ўзагини ташкил этувчи Чарльз Дарвиннинг одамнинг маймундан пайдо бўлганлиги ҳақидаги фаразининг ўзи шубҳа остига олинмоқда.

Тилнинг пайдо бўлиши ва илк тараққиёти масаласи билан қисман бўлса-да, танишиш фан олдида ҳали ечимини топмаган муаммолар талайлигини кўрсатади. Хусусан, одам, тил, туйғу каби инсоннинг инсонийлигини белгиловчи ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва илк тараққиёт босқичларининг моҳияти ҳақида бизнинг – компьютер, робот ва космосни ўзлаштириш даври кишиларининг билимлари антик давр одамлари билимларидан юксак эмас. Бу билимнинг чексизлиги, билим хазинаси ошишининг нақадар мураккаблиги— олдимизда қандай чигал муаммолар турганлигига далил.

3-§. Тилшунослик бўйича дарслик ва қўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилиши

Масаланинг қўйилиш сабаблари. Тилнинг келиб чиқиши масаласини шарҳлаш ўқув-методик қўлланмаларда акс эттирилиши лозим. Дастлаб бир мантиқий саволга жавоб бериш зарур. Қўлланма (дарслик)лар, албатта, илмий ютуқларга таянади, фаннинг маълум бир (жумладан, глоттогенез) соҳасидаги ютуқлари билан танишишдан сўнг методик адабиётлар устида тўхталишга ҳожат борми? Умуман ва мантиқан эҳтиёж йўқ. Лекин тараққий ҳолатимиз ва хусусиятларимиз ҳисобга олинса, бундай иш келажак учун фойдадан холи эмас, чунки:

биринчидан, Совет Иттифоқи ҳукмронлиги даврида атеистик материалистик дунёқараш ҳукмрон ва ягона мафкура эди. Бундай ёндашиш методик адабиётларда ҳам ўз аксини топган ва шу дунёқарашдан ўзгалари инкор қилинар ёки яширилар эди. Бу нималарга олиб келганлигини ўша давр дарсликлари таҳлилисиз ўқиш ва бундай ҳатолардан сақланиш чораларини ишлаб чиқиш, амалиётга татбиқ этиш мумкин эмас;

иккинчидан, мустақил Ўзбекистон ёшлари олдида таълимнинг барча бўғин ва босқичлари учун ҳам миллий қадриятларимизга, ҳам

²⁷Бу ҳақда қаранг: А. А. Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М.: Наука, 1963.

жаҳон фани ва маданияти савия ва талабларига уйғун методик адабиётларнинг янги авлодини яратиш ва оммалаштиришдек масъул вазифа турибди. Ўтмиш давр хатоларини такрорламаслик учун олдинги давр методик адабиётларига танқидий назар ташлаш зарур.

Жаҳон тараққиёти билан нисбатан уйғун ўқув-методик адабиётлар собиқ шўро мамлакати ҳудудида 1950- йиллардан кейин – генетика, кибернетика, структурализм каби 1930-йиллардан бошлаб “буржуа (антимарксистик ва антисоветик) фанлари” деб лаънатланган илмий йўналишлардан таъқиқ тамғаси олиб ташлангандан сўнг – амалиётга киритилганлиги боис, Ўзбекистонда ўтган асрнинг 60-90-йилларида амалиётда бўлган тилшунослик назарияси бўйича асосий ўқув қўлланмаларида глоттогенез масалаларининг талқини билан танишамиз. Бу даврда ватанимизда кенг истеъмолда бўлган манбалар қуйидагилар:

1. Реформатский А.А. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1955.

2. Головин Б. Н. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1977.

3. Кодухов В. И. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1987.

4. Азизов О. Тилшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1963.

5. Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.

А. А. Реформатский, Б. Н. Головин ва В. И. Кодуховларнинг мазкур масалага оид марксистик таълимотгача бўлган қарашлар ва назарияларга муносабати. Кўринадики, етакчилик А.А.Реформатский дарслигига хос. Ҳақиқатан ҳам тилшунослик янгиланган ўтган асрнинг 50-йилларидан ҳозиргача бу дарслик ўз қийматини йўқотгани йўқ ва собиқ Иттифокда турли давр ва тилларда нашр этилган “Тилшуносликка кириш” қўлланмаларига катта таъсир кўрсатди. Дарслик бир неча марта муаллиф томонидан қайта ишланиб такомиллаштирилди, вафотидан кейин (1978) ҳам нашр қилинди.²⁸ А.А.Реформатский етти бўлимдан иборат дарслигининг энг охириги бўлимини глоттогенез масаласига бағишлайди.

В.И.Кодухов эса глоттогенез масаласига учинчи бўлимда²⁹ тўхталади ва уни жуда кенг ёритади. Унинг фикрича, “*тилнинг келиб чиқиши масаласи нафақат тилшунослик, балки антропология, зоопсихология, биология ва этнография каби фанларда ҳам ўрганилади. Бу масалани жамият ва онг, шунингдек, инсоннинг келиб чиқиш тарихидан айри ҳолда методологик жиҳатдан тўғри баҳолаб бўлмайди*”³⁰.

²⁸Интернет хабарларига кўра дарсликнинг бизга маълум охириги нашри 2003йилда амалга оширилган.

²⁹Кодухов В. И. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1987. –Б.45.

³⁰Головин Б. Н. Введение в языкознание. –М.:Просвещение, 1977. –С.224.

Б.Н.Головин “Тилнинг келиб чиқиши ҳақида” сарлавҳаси билан бошланувчи XII бобда – “фан биринчи тил айнан қайси товуш ва сўз ёки жумлалар мажмуидан иборат бўлган, деган саволга жавоб бера олмайди, лекин у инсон тили қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлиши керак эди ва пайдо бўлди ҳамда бу тилнинг энг умумий белгилари қандай бўлганлигини аниқлай олади” деган қарашни илгари суради.³¹

Мазкур лингвистик дарсликларда бу давр ғояларига муносабат қай даражада?

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳар уч манбада ҳам диний қарашлар назардан четда қолдирилган. Совет ва марксистик мафкуранинг таъсири ва тазйиқи остида олимлар тилнинг пайдо бўлиши борасидаги диний ёхуд диний-мифологик, антик таълимот ва қарашларни умуман ҳисобга олишмаган, инкор этишган. Буни узоқ йиллар давомидаги атеистик тафаккурнинг салбий оқибати сифатида изоҳлаш мумкин. Масалан, В.И.Кодухов тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимотларни икки асосий гуруҳга бўлади:

- 1) биологик назариялар;
- 2) ижтимоий назариялар.

Тилнинг келиб чиқиши борасидаги илоҳий ва мифологик қарашларни шарҳлашни бошқа муаллифлар иштамаган ёхуд бу аспектни ўрганишмаган, аниқроғи қизиқишмаган. Масалан, Б.Н.Головин биологик (ундов назарияси ва тақлид назарияси) ҳамда социал қарашларни ёритишдан олдин бундан-да илгариги ғояларга эътироз билдиради: *“Не будем сейчас рассматривать длинный и сложный путь блужданий мысли человеческой, пытавшейся понять, как и почему возник язык.”*³²

Фақат А.А.Реформатский мавзуга киришда насроний қарашлардан мисол келтириб ўтади ва бунга ўзининг зид муносабатини, киноя ва шубҳаларга тўла мулоҳазасини келтиради: *“Таврот” ривоятларидаёқ биз икки хил қарашни кузатишимиз мумкин. Библия китобининг I бобида Худо дунёни сўз афсуни ёрдамида яратган ва инсоннинг ўзи сўз қудрати ила яратилган эди, кейинчалик Одам орқали махлуқотлар аталганлиги ёзилган.*” А.А.Реформатскийнинг таъбири билан айтганда, “бу содда афсоналар” (эти наивные легенды) да икки нуқтаи назар мавжуд: инсон воситасида пайдо бўлмаган тил ва инсон орқали яратилган тил. *“Биринчиси, яъни инсондан ташқарида бўлган тил дастлаб “илоҳий инъом” сифатида тушунтирилган эди*”, дейди олим. Тилшуноснинг қуйидаги кескин эътирози тилнинг илоҳий келиб чиқиши тўғрисидаги фикрга муносабатини яққол ифода этади: *“...нафақат антик файласуфлар, балки “черков оталари” ҳам барча нарсаси, шунингдек, тилнинг ўзи ҳам худонинг инъоми дея эътироф*

³¹Головин Б. Н. Введение в языкознание.—М.:Просвещение,1977.—С.224.

³²Головин Б. Н.Введение в языкознание.—М.:Просвещение,1977.—С.224.

этсалар ҳам, худонинг инсонларни лугат ва грамматикани ўргатувчи “мактаб ўқитувчиси”га айланганлигига иккиланишар, ишонқирамас эдилар, шунда улар шундай йўлни ўйлаб чиқаришди: худо инсонга сўзлаш, нутқ қобилиятини инъом этди, лекин нарсалар номини бермади.”³³

Ундов ва тақлид назариясига келсак, ҳар учала муаллиф бу масалага танқидий ёндашадилар. Тақлид назарияси ҳақида Б.Н.Головин шундай илмий таҳлилни кўрсатади: “*Ҳақиқатан ҳам барча тилларда биздаги **гав-гав, кукушка, мяу** каби тақлидий сўзлар бор. Лекин, биринчидан, улар кўп эмас. Иккинчидан, одамларга энг керакли ва энг кўп қўлланилувчи сўзларда товушга тақлид йўқ: **вода, земля, небо, трава, хлеб** ва Ҳ.*” А.А.Реформатский ҳам бу муносабатни ёқлаб, шундай танқидий мулоҳазани илгари суради: “*Язык возникает и развивается у человека совместно с мышлением, а при звукоподражании мышление сводится к фотографии.*” Шунингдек, ундов назарияси ҳам муаллифлар томонидан, марксистик ғоялар таъсирида жиддий зарбага учради. А.А.Реформатскийнинг фикрича, бу назария тилга эҳтирос ва эмоциялар орқали етиб келган “тилсиз инсон”ни назарда тутди. В.И.Кодухов рефлексли назариянинг тарафдорлари А.Штейнталь, Ч.Дарвин, А.Потебня бўлганлигини таъкидлайди. А.А.Реформатский дарслигида, шунингдек, “меҳнат (билан боғлиқ) кичқириқлар” назарияси билан ҳам танишиш мумкин. Бу назария XIXасрда гўл (вульгар) материалистлар ишларида юзага чиққан бўлиб (Л.Нуаре, К.Бюхер), жамоавий меҳнат жараёнидаги кичқириқлардан тил пайдо бўлганлигини исботламоқчи бўлади. Олимнинг танқидий фикрича, бу товушлар – фақат меҳнатни ритмиклаштириш воситаси, холос; улар ҳеч нарсани, ҳаттоки эмоцияларни ҳам ифодаламайди, балки иш жараёнида фақат ташқи, техник восита бўлиб хизмат қилади.

Адабиётларда “ижтимоий келишув” назарияси ҳақида ҳам жуда кенг маълумот берилади. Шунингдек, инсон нутқининг пайдо бўлишида имо-ишоранинг роли ҳақидаги қарашлар ҳам батафсил шарҳланган. Бунда муаллифларнинг марксистик таълимотгача бўлган қарашларга мана бундай муносабатини илғаш фойдали: “...все подобные теории игнорируют язык как общественное явление.”³⁴

А.А.Реформатский, В.И.Кодухов, Б.Н.Головин ўз дарсликларида тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги марксистик таълимотга таянишган. Бунда Ф.Энгельс ҳамда К.Маркснинг асарлари асосий манба саналади. В.И.Кодухов ўз китобида шундай маълумот келтиради: “*Инсон ва унинг тилининг шаклланишига таъсир қилган кўплаб омилларга қарамай, масаланинг марксча қўйилиши – бу барча омиллардан ишлаб чиқариш, яъни жамиятдагина мавжуд бўладиган*

³³Реформатский А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955. – Б. 348.

³⁴Реформатский А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955. – Б. 352.

яратиш фаолияти етакчи ҳисобланишини назарда тутди”(52-б.). Унинг фикрича, меҳнат қуролларини ясаш ва уларни ишлатиш – бу инсон меҳнат фаолиятининг икки муҳим таркибий қисми. Онг – худди тил каби фақат жамиятда пайдо бўлади, инсон ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ҳамиша предметларга у ёки бу номни бериб, уларнинг янги хусусиятларини очаверади. Тил эса инсон фикрлаш фаолиятининг бу ютуқларини мустаҳкамлаб, онгнинг ривожига таъсир кўрсатади. Ўзининг умумлаштирувчи вазифасига кўра сўз секин-аста иштирок этмаётган предметларни ҳам атай бошлайди. Сўз – инсоннинг ҳиссий табиати каби фикрлаш фаолиятининг воситасига айланади. Ҳар уч дарсликда Ф.Энгельснинг асаридан қуйидаги далил келтирилади: *“Минг йиллик курашдан сўнг ниҳоят қўл оёқдан фарқланиб, тўғри юриш шакллангач, инсон маймундан ажралди ва нутқнинг ривожланиши учун замин яратилди.”*

Тилнинг келиб чиқиши ҳақида Ф.Энгельс таълимотидаги асосий ғоялар қуйидагилар:

- тилнинг келиб чиқиши масаласини инсоннинг келиб чиқишидан айри ҳолда ўрганиш мумкин эмас;

- инсоннинг келиб чиқиши меҳнат пайдо бўлиши ва ривож билан боғлиқ;

- фақатгина тилшунослар бу муаммони ечолмайдилар, зеро у кўпгина бошқа фанлар (тилшунослик, этнография, антропология, археология, палеонтология ва умумий тарих)нинг тадқиқига муҳтож;

- тил инсон билан пайдо бўлган экан, демак “тилсиз инсон” бўлмайди;

- тил инсоннинг бир “нишонаси” сифатида пайдо бўлди, инсон тилсиз инсон бўлолмас эди;

- агарда “тил инсоний муомаланинг энг муҳим воситаси бўлса”, у айнан “инсоний муомала”га эҳтиёж пайдо бўлгач, юзага келди;

- тил – ҳайвонларда бўлмаган тушунчаларни ифодалаш учун керак бўлди;

- тил ахборот бериши, нарсани аташи, тушунчаларни ифодалаш, ҳислар ва истакларни тасвирлаши керак. Бусиз тил – тил эмас;

- тил товуш тили сифатида пайдо бўлди.

Б.Н.Головин ўзининг “Введение в языкознание”номли дарслигида Ф.Энгельснинг қуйидаги илмий-назарий мулоҳазасини келтиради: *“Коротко говоря, формировавшиеся люди пришли к тому, что у них появилась потребность что-то сказать друг-другу. Потребность создала себе свой орган: неразвитая гортань обезьяны медленно, но неуклонно, преобразовывалась путем модуляции для все более развитой модуляции, а органы рта постепенно научались произносить один членораздельный звук за другим...”*

Шуни алоҳида эътироф этиш мумкинки, тилнинг пайдо бўлиши хусусидаги марксча талқин айнан В.И.Кодухов дарслигида кенг, изчил ва анча ишонарли, илмий ва фактик далилланган. Бу мавзу –

табиатнинг одамсимонлашуви жараёнининг узоқлиги; ишлаб чиқариш фаолияти – инсон, жамият ва тилнинг пайдо бўлишига асос сифатида; онгнинг пайдо бўлиши ва тилнинг юзага чиқиши; фикрлаш ва сўзлаш қобилияти физиологик асосларининг намоён бўлиши ва ривожланиши; дастлабки инсон нутқи ҳақида каби қисмларга бўлинган ҳолда батафсил ёритилган.

Ҳар уч муаллиф илмий хулосасининг моҳияти куйидагича: фикр ва нутқнинг ривожланиши меҳнатга таъсир қилди, уни янада аниқ ва таъсирчан қилди. Янги қуроллар ясалишига, меҳнат усулларининг очилишига олиб келди. Меҳнат ривожини яна тафаккур ва нутққа таъсир қилди.

Ўзбек тилшунослигида тилшунослигида тилнинг пайдо бўлишига муносабат масаласи. Ўзбек тилида университетларнинг филология факультетлари ва педагогика институтларининг тарих ва филология факультетлари учун О.Азизов томонидан яратилган “Тилшуносликка кириш” қўлланмаси (-Тошкент, 1963) ҳамда А.Содиқов, А. Абдуазизов, М. Ирискуловларнинг “Тилшуносликка кириш” (-Тошкент: Ўқитувчи, 1981), М. Ирискуловнинг “Тилшуносликка кириш” (-Тошкент: Ўқитувчи, 1992) дарсликлари амалда. Агар мазкур муаммонинг бу дарсликларда ёритилиши билан танишиладиган бўлса, глоттогенез масаласи (барча илмий талқинлар каби) миллий, шарқона, ўзбекона хусусиятлардан келиб чиқиб талқин қилинмаганлигининг гувоҳи бўламиз. Бунинг ижтимоий, сиёсий ва маънавий сабабларини қидиришнинг ҳождати йўқ. Бироқ уларда мавжуд нуқсон ва камчиликларни бугунги кун нуқтаи назаридан илғаш муҳим.

Биринчидан, даврнинг ўта жиддий нуқсони – марксистик таълимотни илоҳийлаштириш, мутлақлаштиришга йўл қўйилган. Масалан, “дунёда энг аввал пайдо булган тилнинг фонетик тузлиши, сўз бойлиги қандай эканлигини, грамматик шакллари нималардан иборат эканлигини билиш мумкин эмаслигидан қатъи назар, марксизм-ленинизм таълимоти умуман тилнинг қандай шароитларда пайдо бўлиш масалаларини тўғри ҳал қила олади. Бошқача қилиб айтганда, марксизм-ленинизм таълимоти бу масалалар юзасидан умумий тўғри тушунча бера олади.”³⁵ Бу юқорида қисман таҳлил этилган уч русча дарслик билан айнан бўлган фикрдир.

Иккинчидан, тилнинг келиб чиқишидаги илоҳий қарашлар рус тилидаги адабиётлардагидек инкор қилинган: “Турли нутқ товушларининг бирикиб, сўзлар ҳосил қилиши ва сўзлар воситасида гап тузиб, истак ва мақсадни ифодалаши, айниқса, кишилик жамиятининг бошлангич даврларида одамларни ҳайратда қолдирган. Шунинг учун тилнинг пайдо бўлиши ҳақида кадимги кишилар турли ривоятларни тўқиганлар. Бу ривоятларнинг

³⁵ Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 87.

баъзиларида тилни худо яратиб, кишиларга тақдим қилганлиги, айримларида эса тилни ажойиб бир донишманд яратганлиги талқин қилинади."³⁶

А.Содиқов ҳаммуаллифлигидаги дарсликда эса диний ва мифологик қарашлар умуман ёритилмаган. Кўринадик, муаллифлар глоттогенез борасидаги миллий, диний ва маънавий, қолаверса, умумбашарий меросимизни эътиборга олишмаган. Ваҳоланки, Қуръони оятлари, мусулмон филологларининг маълумотлари қўлланма мазмунини янада бойитган, мукаммаллаштирган, миллий тус берган, муаммони эса анча ойдинлаштирган бўлур эди.

Учинчидан, миллий дарсликларимизда, худди В.И.Кодухов асаридагидай, тилнинг келиб чиқиши масаласининг психология, физиология, этнография, археология, тарих ва шунга ўхшаш фанларда ўрганилиши таъкидланади, лекин энг асосий, методологик фан бўлган философия кўрсатилмайди.

Тўртинчидан, Марксгача бўлган таълимотлар нотўғри, нообъектив ҳодисалар сифатида баҳоланади. Масалан, А.Содиқов ҳаммуаллифлигидаги дарсликда қуйидаги кескин эътирозни кўрамиз: "...Одамсимон маймунларнинг тараққий қилмаган ҳиқилдоғи эса турли товушларга тақлид қила олмас эди. Демак товушга тақлид назарияси тилнинг пайдо бўлиши масаласини ҳал қилолмайди. Бу назария тил билан тафаккур бирлигига зид бўлган назариядир." Ёки "... тақлидий овоз ва ундов назариялари, асосан, психофизиологик планда сўзлашиш механизмининг келиб чиқишини ўрганишни биринчи даражали масала сифатида кўндаланг қилиб қўйди. Социал факторларни ҳисобга олмаслик тилнинг келиб чиқиш масаласига скептик муносабатда бўлишга олиб келди. Бунда биологик томонга ҳаддан ортиқ аҳамият бериб, одам ва кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ҳисобга олинмайди."

Миллий дарсликларимиздаги яна бир асосий камчилик – уларда ижодийлик, мустақиллик, эркин тафаккурнинг етишмаслигидир. Дарсликлар, асосан, рус муаллифлари қўлланмалари ва адабиётлари андозаси, нусхаси, эркин таржимаси сифатида яратилган. Муаммонинг ечими ўқувчининг тафаккур эркинлигига ҳавола этилмасдан, марксистик (атеистик) нуқтаи назар мутлақлаштирилиб, бундан аввалги қарашлар, назариялар буткул қораланган ёхуд марксча дунёқарашга тамоман зид ғоялар сифатида баҳоланган. Даврнинг фожеали акси сифатида марксистик мафкура ва унинг асосчиларини ҳаддан ташқари илоҳийлаштириш бўртиб туради.

Тўғри, биз ҳам тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги "меҳнат назария"сини инкор қилиб, унинг ўрнига диний ёхуд ундовлар сингари қарашларни исботлашга қодир эмасмиз, лекин бу борадаги барча таълимотлар, умумбашарий ғоялар, мушоҳадалар билан, айниқса,

³⁶ Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 119.

миллий тарихимиз, маънавий қарашларимиз билан танишишга, ўрганишга, ҳаққоний ва танқидий кўз билан қараб, зарур дунёқарашга эга бўлишга тўла ҳақлимиз.

Аслида, дарсликлардаги мавжуд жиддий ҳамда жузъий хатокамчиликларнинг асл сабаби – уларга шўровий, марксистик ва атеистик мафкуранинг зўр бериб сингдирилганлигидир. Бироқ миллий истиқлолга эришиб, динимиз, тилимиз ва маънавиятимиз яна ўзимизга қайтган ушбу муборак замонларда, ҳурфикрлилик, демократик тамойиллар тарғиб этилаётган шундай даврда лингвистика ва фалсафанинг энг муҳим масаласи бўлган тилнинг пайдо бўлиши муаммосини миллий ва дунёвий қарашлар асосида, чуқур илмий ва фалсафий методологияга таяниб ёритиш, ўрганиш ва ўргатиш мақсадга мувофиқ. Бу эса олий ўқув юртларида “Тилшуносликка кириш”, “Тил тарихи” курсларида тилнинг келиб чиқиши муаммосини ўқитиш масъулиятини янада оширади. Зеро, бу мақсад миллий мафкурамизнинг миллий тарих ва маънавиятни ўрганиш, эркин, фаровон, демократик, қудратли жамият барпо этиш, баркамол шахсни тарбиялаш каби эзгу ниятларига ҳамда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг эркин фикрли, ижодкор, чуқур диний ва дунёвий илмлар билан мустаҳкам қуролланган етук шахсни тарбиялаш сингари талабларига тўла мувофиқ ва ҳамоханг.

ТИЛ ВА ТАФАККУР ЯХЛИТЛИГИ

*Ки ҳар ишники қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Алишер Навоӣ*

1-§. Тил ва тафаккур ҳақида

Онг, тафаккур, тил тушунчалари ҳақида. Инсон тафаккури, заковати— энг олий неъмат. Фикрлаш қобилияти эса инсоннинг барча муваффақиятлари асоси. Тафаккур орқалигина у объектив борлиқни танийди, мантикий билишга эришади. Инсоннинг онг ва шуури воқеликни идрок этиш, қабул қилиш жараёнини бошқаради. Онг, тафаккур ҳақида фикр юритар эканмиз, бу мураккаб инсоний ҳодисаларнинг нутқ билан, киши, халқ тили билан чамбарчас боғлиқ эканлигини, тилсиз тафаккур ва тафаккурсиз тил мавжуд эмаслигини яна бир карра таъкидлаш зарур. Шунинг учун файласуфлар “тил фикрнинг бевосита воқе бўлиши” эканлигини алоҳида уқтирадилар.

Онг — ижтимоий, психологик ҳодиса бўлиб, инсоннинг фикрлаш қобилиятини бошқаради. Онг — воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этишидир. У — инсон миясига берилган сирли қобилият. Инсон ҳалигача онгли ускуна ярата олган эмас. Хотираси одамдан ўнлаб-юзлаб барабар ортиқ бўлиб, ҳатто юзлаб *gb*ларни ташкил этувчи компьютерларда ҳам онг — мустақилфикрлаш қобилияти йўқ — улар инсон онги юклаган дастурни — амалиётлар алгоритмини бажаради, инсон юкини кўтаради, енгиллаштиради, холос.

Диний ва идеалистик таълимотда онг моддий борлиқдан аввал мавжуд бўлган ғайритабиий қудрат — Худо, Аллоҳ, Рух ваҳнинг хусусияти, деб баҳоланади. Жумладан, тасаввуф фалсафасида Ҳаққи мутлақнинг саккизта субутий — мутлақ ва тугалликда фақат ўзигагина хос бўлган сифот (хусусият)ларини Сўфи Оллоёр шундай тасвирлайди:

*Субутийдур анинг саккиз сифоти,
Сифат зоти эмас, на ғайри зоти.
Ҳаёт-у, Илм-у, Қудрат ҳам Басар, Самъ,
Ирода-ю Калом, Таквиндур, эй шамъ³⁷.*

³⁷Сўфи Оллоёр. Саботул ожин.- Тошкент: Меҳнат, 1991.-Б. 11. Матнга луғат: *субутий* — доимий, айрилмас, маълум бир нарсагагина хос белги-хусусият; *зот* — моҳият, субстанция, жавҳар; *сифот* - субстанция, моҳиятнинг сифатлари, белги-хусусиятлари; *ҳаёт* — абадий тириклик, боқийлик;

Идеалистик фалсафада онг бирламчи, моддий дунёдан аввал мавжуд бўлган гайритабиий кучнинг қобилияти ёинки унинг ўзи деб тан олинади ва борлиқда “Мен” (субъект) нинг нимагадир ички ёки ташқи муносабати деб тушунилади. Жумладан, бундай ёндашиш етакчиси Фридрих Ҳегель онга шундай таъриф беради: “Сознание есть определенное отношение “Я” к предмету,³⁸ безразлично внутреннему или внешнему.”³⁹

Материалистик таълимотда онг олий материя, яъни миянинг фақат унга хос вазифаси сифатида эътироф этилади ҳамда иккиламчи ҳодиса деб баҳоланади. Кўпгина илмий адабиётларда онг тушунчасига берилган қуйидаги тавсифни кўрамиз: “Сознание, одно из основных понятий философии, социологии и психологии, обозначающее человеческую способность идеального воспроизведения действительности в мышлении.”⁴⁰ Бир сўз билан айтганда, онг инсондан ажратилмаган ҳолда, унинг қобилияти, имкониятидан бири – борлиқ, унинг муносабатларини мияда акс эттириш ва хотирада сақлай олиш хусусияти сифатида талқин қилинади. Нима бирламчи-ю нима иккиламчи деган саволга жавобни очиқ қолдирган ҳолда, онгнинг қуйидаги дунёвий талқинига таянамиз: онг – билиш объектив воқеликнинг инсон миясида акс этиш жараёнида воқеланади. Фанда икки хил билиш фарқланади:

- сезгилар орқали билиш – фаҳмий (эмпирик) билиш;
- ақл, тафаккур орқали билиш – идрокий (рационал) билиш.⁴¹

Фаҳмий билиш – сезги аъзоларимиз, бундан ташқари, тасаввур орқали ташқи оламни қабул қилиш, англаш ҳодисаси бўлиб, у ҳайвонларда ҳам анча ривожланган. Лекин ақлий (идрокий) билиш жараёни фақат инсонга хос бўлган хусусият ҳисобланади. Бунда инсон нафақат ташқи предметларни туйиб, ҳис қила олади, балки бу объектив материалларни ақл чиғиригидан ўтказиб, фаҳмлайди, уларни қайта ишлайди, шу билан бирга, уларнинг энг муҳим хусусиятларини, белгиларини ажрата олади, фикр юритиб, хулоса чиқара олади, тушунчага эга бўлади ва хотирасида сақлайди. Мана шу жараён – ҳиссийликдан кейингибилишнинг энг юқори босқичидир. “Тафаккур – объектив воқеликнинг тасаввур, тушунча ва муҳомададаги фаол инъикоси жараёни, инсоннинг фикрлаш қобилияти” (ЎТИЛ) бўлиб, фикрлаш жараёнида эгалланган билим, кўникма ва тушунчаларга

илм –билиш, билим; қудрат –ҳар нарсани қила олиш; басар - ҳар бир очиқ ва ёпиқни кўра олиш; самъ –айтилган ва айтилмаганини эшита олиш; ирода –истаган нарсани хоҳлай олиш ва қила олиш; калом –сўз, сўзлаш; тақвн –бунёд қилиш, йўқдан бор қила олиш.

³⁸Гегель Ф. Г. Наука логики. Том 1. –М.: Мысль, 1970. –С. 7.

³⁹Гегель Ф. Г. Наука логики. Том 1. –М.: Мысль, 1970. –С. 7.

⁴⁰Большая советская энциклопедия.–М.: Изд.ИЗД. СЭ ,1976. Т. 24; Советский энциклопедический словарь.–М.:Изд.ИЗД. СЭ ,1981.

⁴¹Ҳайруллаев М. ,Ҳақбердиев М.Мантиқ.–Тошкент: Ўқитувчи,1993.–Б. 11-12; Туленов Ж. ,Ғафуров З.Фалсафа.–Тошкент: Ўқитувчи,1997.

асосланади. Тафаккур инсон сезги органлари ва ҳислари ёрдамида аниқлаган белгиларни идрокда янада мустаҳкамлабгина қолмай, уларнинг ички хусусиятлари, қонуниятлари, моҳиятини англашга хизмат қилади. Муайян мантикий билиш – воқеликнинг инсон онгида ҳаққоний (адекват) ва пухта тасаввур этилишида асосий роль ўйнайди. “Тафаккур ёрдами билан воқеликнинг умумий томонларини акс эттириш орқали яқка, конкрет предметлар моҳиятини ҳам билиб оламиз. Тафаккур орқали бирор нарсани билиш учун, аввало, у ҳақда тушунча ҳосил қилиш зарур. Онгимизда предмет ҳақида тушунча ҳосил қилишда умумий қонун ёки умумий тушунчадан фойдаланилади. Масалан, сув молекуласи водород ва кислород атомларидан иборат бўлган мураккаб кимёвий модда эканлигини биламиз. Бу ўринда “мураккаб кимёвий модда”, “водород” ва бошқа шу каби тушунчалардан фойдаланиб, ҳодисани умумий қонунларга мослаштирамиз.”⁴²

Тил ва тафаккур яхлитлиги. Тафаккур ва фикрлаш жараёни билиш назарияси, психология ва нейрофизиологияда, шунингдек, кибернетикада ақлий амалиётларни техник моделлаштириш масалари билан боғлиқ шаклларда ўрганилади. Тафаккур индивидуал (субъектив) ва ижтимоий бўлиши мумкин. Ҳар бир инсон ўзига хос фикрлаш қобилиятига эга, лекин у ҳеч қачон жамият онги, қоидалари ва тафаккурдан, яъни ижтимоийтафаккурдан айри ҳолда яшай олмайди.

Тафаккурнинг тил билан зич алоқадорлиги хусусидаги таъкидни қайта-қайта эслатиб ўтиш ноўрин эмас. Тафаккур тил шаклида воқеланади, тилнинг ўзи тафаккур ҳам. Аниқки, ҳеч ким фикрлаш қобилиятини тилсиз тасаввур этолмайди – тил воситасида ўйлайди, фикрлайди. Биологик нуқтаи назардан одам фикрловчи ҳайвон, яъни тафаккур қобилияти инсонни ҳайвондан ажратади. Тафаккур эса тил, сўз орқали юзага чиқади. Шу боис Алишер Навоий:

*Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин,*

деб сўзни беҳад улуғлайди.

УТИЛда тил сўзига тушунчасига қуйидаги изоҳ келтирилади: “Фикр ифодалаш ва ўзаро алоқа қуроли бўлиб хизмат қиладиган товушлар, сўзлар ва грамматик воситалар системаси.” Бу таърифда тилнинг коммуникатив функциясига урғу берилади. Бошқа манбаларда эса унинг абстракт, умумлашган тафаккур билан гносеологик муносабати ҳам эътиборга олинади: “Язык неразрывно связан с мышлением; является социальным средством хранения и передачи информации, одним из средств управления человеческим

⁴²Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ, –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. –Б.13.

поведением”(СЭС). Умуман олганда, тил ва тафаккур муаммоси жуда кенг қамровли масала, бу борада яратилган кўплаб тадқиқотлар – бунинг ёрқин далили.⁴³

Тилсиз тафаккур бўлмайди. Исталган предмет, воқеа ё ҳодиса ҳақида тил воситасисиз, сўз ва гапларсиз, ҳеч бўлмаса, ундовларсиз фикр ватушунчани ифодалаббўлмайди. Объектив воқелик инсон онгида акс этар экан, у сўзлар орқали белгиланади, сўзларда шакллантирилади ва тил-онг (онг-тил) хазинасининг бўлим ва бўлимчаларида истаган вақтда осонликча топиш ва фойдаланиш учун энг қулай тарзда жойлаштирилади, “муҳрланади”. Мисол учун, ёғаетган қорға қараб *Қор ёғяпти* ёки *Қор* сингари бирликлар тасаввуримиздан ўтади. Демак, тил бирликлари нафақат “Қор ёғяпти” каби фикрни етказиш, узатиш учун, балки уни (дастлаб) тафаккурда акс эттириш, қабул қилиш, шакллантириш ва хотирада сақлашга ҳам хизмат қилмоқда. Тафаккуримиз тил билан шу даражада бирикиб, бир-бирига сингиб, омухталашиб кетганки, уларни ажратишга, яъни (ички) фикрлаш, сўзлаш жараёнларини, шунингдек ички нутқ имкониятларини фарқлашга, уларни тилдан ажратишга ҳожат сезилмайди. Инсоннинг гўдақлигидан умрининг охиригача оладиган барчабилими сўз ва тил воситасида амалга ошади. Шунинг учун олимлар тилнинг маърифий ва таълимий – инсон тафаккури маҳсулининг авлоддан-авлодга етказиш вазифасини алоҳида ажратадилар.⁴⁴ Ҳақиқатан ҳам, билимни тилсиз тасаввур эта олмаймиз⁴⁵. Демак, тил – билиш жараёнининг муҳим шarti. “...язык, ставший у людей главным средством получения знаний, обеспечил возможность каждому человеку пользоваться результатами познавательной деятельности всего человечества и, напротив, запас общечеловеческих знаний обогащается с помощью языка. Он позволяет человеку познавать не только окружающую действительность, но и самого себя.”⁴⁶

Диққатга сазовор яна бир жиҳат шуки, тафаккурсиз тил ҳам мавжуд эмас. Агар ўйламай, оғизга келган сўзлар тизаверилса (масалан, *ғадур, гадур, бабук, бабан* ва Ҳ.), улар бу ҳеч ким учун ҳеч қандай маъно касб этмайди, яъни муайян бир тушунчани, тасаввурни ҳосил қила олмайди. Ҳатто, валдираш, алаҳсирлашдай туюлади ҳам. Демак, бу– тил ҳам, нутқ ҳам эмас. Шунинг учун Алишер Навоий

⁴³Қаранг: Колшанский Г. В. Логика и структура языка.–М.: Высшая школа, 1965; Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания.–М.: Наука, .1977; Язык и мышление. Взаимоотношение языка и мышления.–М.: 1971.

⁴⁴Бу ҳақда ўзбек олими академик Алибек Рустамовнинг “Сўз ҳақида сўз” рисоласида жуда қимматли ва қизиқарли маълумотлар берилган.

⁴⁵Шу боис таълим тизимида она тили таълими мақсади, усули ва мазмунини ҳеч қачон бошқа ўқув фанлари билан тенглаштириш бирхиллаштириш мумкин эмас. Зеро она тили дарслари илк босқичда савод ва имло, таянч бўйида тафаккур ва унинг ифодаси, махсус таълимда – ихтисосий нутқ маданиятига қаратилиши лозим.

⁴⁶Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1-2. –М.: Просвещение, 1976.–С. 149; Общее языкознание. Под общ. ред. А. Е. Супруна.–Минск. Высшая школа, 1983.–В. 106.

бундан қарийб олти юз йил муқаддам “Муҳокаматул луғатайн” асарида “алфоз ва иборотдин мурод маънидур”⁴⁷ деб тил (сўз) дан мақсад тафаккур маҳсули (маъно) эканлигини қисқа ва пурмаъно баён этган эди. Тил ва тафаккур ажралмаслигини оддий бир мисол билан кўрсатиш мумкин. Бирор танишингининг исми эсингиздан чиқса, уни аташга қийналасиз, ҳар хил белгиларини санайверасиз (Дилрабо– оппоқ, кулча юзли, кўк кофтали катта тилла сирғаси бор каби), барибир исмини эсламагунча, аниқ ифодалай олмасиз. Ёки, аксинча, маъносини билмайдиган сўзни бемалол ўқийсиз, лекин тушунмайсиз. Билмаган(хорижий, нотаниш) тилдаги хатни ўқиш (ёки нутқни эшитиш) ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Ўқий (эшита) оламиз, лекин ҳеч нарсани тушунмаймиз. Бу тил (матн) сиз учун на тафаккурга таъсир ўтказиш, на ахборот узатиш – фикр билдириш ёки илғаш функциясини бажара олади. Демак, нотаниш тил биз учун тил ҳам, тафаккур воситаси ҳам бўла олмайди. Шунинг учун ўзга бир тилни эгаллаш бошқа бир халқ (миллат)нинг тафаккур тарзини ўзлаштириш демакдир.

Юқорида тафаккурнинг ижтимоийлиги ҳақида гапирилган эди, ижтимоий тафаккур – халқ, миллат ёхуд ижтимоий гуруҳнинг руҳий, психологик ва мантикий билиши натижасидир. Шунингдек, исталган тил ўша халқнинг турмушини, тафаккурини, идрокини ифодалайди. В.Хумбольдтнинг қуйидаги фикри диққатга сазовор: *“Если мы разграничиваем интеллектуальную деятельность и язык, то в действительности такого разделения нет... Язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык – трудно представить что-либо более тождественное.”*⁴⁸

Аслида, тил ёрдамида тафаккур орқали фаҳмланган ҳодисаларни ифодалаймиз, қор, яъни предметни аташ учун бошқа предмет номини (масалан, китоб ёхуд қорбобо) қўллай олмаймиз. Бошқа тилни ўрганганда эса билишни, яъни предмет, воқеа ва ҳодисаларни бошқа тил доирасида унга оид воситалар орқалигина ифодалаймиз (рус. *снег*, инг. *snow*). Шунинг учун қанча кўп тилни билсак, билиш қобилиятимиз шунча ривожланади, тил ва тафаккурнинг нисбатан мустақил ҳодисалар эканлигини илғай оламиз. Фақат бир тил доирасида тафаккур юритадиган кимса тилни тафаккурдан, тафаккурни тилдан ажрата олмайди. Бу ҳақда академик Л.Шчерба шундай ёзган эди: *“Язык и мышление составляют одно неразрывное целое, расчленив которое у человека, владеющего только своим родным языком, нет никаких поводов. Только когда появляется термин для сравнения, иностранный язык, начинает делаться возможным освобождение мысли из плена слов; только тогда мы начинаем понимать мысль как таковую, только тогда мы можем*

⁴⁷Навоий Алишер. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XVI том. - Тошкент: Фан, 2000. - Б.9.

⁴⁸Зевинцев В.А. –С.89; Зевинцев В.А. Общее языкознание. Под ред. А.Е. Супруна. –М.: Наука,

преодолеть все те пережитки в языке, которые сковывают по рукам и ногам и самую нашу мысль."⁴⁹

Тил ва тафаккурнинг ажралмаслиги, лекин бир нарса ҳам эмаслиги, ҳар бир халқ тафаккур тарзининг ўзига хослиги ва бу унинг тилида ёрқин акс этишини Алишер Навоий мазкур асарида туркий ва форсий тилларнинг лексикаси ва грамматик тизимини қиёслаш орқали исботлаб берган эди. Туркий тил лексик ва грамматик бойлиқларининг замири сифатида Алишер Навоий "турк сортдин тезфаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ"⁵⁰ лик асосини кўради, буни туркий тилда мавжуд бўлиб, форсий тилда ўзининг айнан муқобилларига эга бўлмаган юзлаб сўзлар ва қатор грамматик шаклларнинг маъно ва вазифаларини қиёслаш билан исботлайди. Бундан тил ва тафаккур ажралмас бўлса-да, бир нарса эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз.

Хуллас, тил ва тафаккур муносабати ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, биргаликда ривожланиш қонуниятларига амал қилади. Демак, диалектик алоқадорликдаги бу икки ҳодиса ўзаро ажралмас, бир-бирини тақозо этувчи мураккаб бутунлик, шунинг учун уларни ўрганувчи фан соҳалари ҳам зич алоқадор, ажралмас, лекин бир эмас. Қуйида бу мантиқ ва тилшунослик мисолида кўриб ўтилади.

2-§. Мантиқ ва тилшунослик муносабати

Мантиқ фани ҳақида. Мантиқ кўпгина фанлар билан алоқадор. Хусусан, у грамматикага жуда яқин. Тил ва тафаккурнинг алоқадорлиги мантиқ ва грамматикнинг боғланишида, лисоний ва мантиқий муносабатларнинг ўзаро чатишувида ўз аксини топади. Г.В.Колшанский тилнинг фикр шаклланишидаги фаол иштироки ҳақида, жумладан шундай ёзади: *"Язык не только форма, в которой отлагаются результаты мысли (знания), но он есть и средство самого мыслительного процесса, чувственное, звуковое обнаружение этого процесса. Ошибочно предполагать, что язык только регистрирует уже сформированные без помощи языка мысли, закрепляет в звуках уже совершившиеся операции мышления. Язык есть обнаружение самого процесса мышления, реальность этого процесса."*⁵¹

Мантиқ ва грамматика. Мантиқ фанининг грамматика билан боғлиқлиги шундаки, мантиқ тафаккурнинг умумий қоидаларини, тушунча, ҳукм, уларнинг таркибий қисмлари, ўзаро муносабатларини ўрганади. Грамматика эса мантиқ фани ўрганувчи ҳодисаларнинг шаклий ифодасини, тилнинг грамматик шакллари тадқиқ этади.

⁴⁹Цитируется по кн.:Звегинцев В.А.Общее языкознание.Под общ.ред. А.Е.Супруна. —С. 102.

⁵⁰Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами.XVI том.- Тошкент: Фан,2000.- Б. 11.

⁵¹Колшанский Г.В.Логика и структура языка.—М.: Высшая школа,1965.—С.16 .

Табиийки, улар ҳамиша бир-бирига боғланган ҳолда текширилиши лозим.

Мантиқ ва тилшуносликнинг ўзаро алоқадорлиги кўплаб олимларни қизиқтириб келади. Хусусан, тушунча ва сўз, ҳукм ва гап сингари масалалар долзарб бўлиб қолмоқда, яъни мантикий тушунча ва категорияларнинг тилда, унинг лексик ва грамматик бирликларида ифодаланиши каби муаммолар мантиқшуносларни ҳам, тилшуносларни ҳам бир хил даражада тадқиқотга чорлайди.

Тил ва тафаккур ажралмас, лекин бир нарса эмас. Мантиқ ва тилшунослик ҳам шундай. Лекин тилшунослик антик даврлардан бошлаб ҳозирги кунгача мантиқ фанининг асирлигидан қутула олмади ва абадулабад қутулмаса керак; ахир дунё тилшунослигида ўзлашиб кетган ва гапнинг энг муҳим икки бўлаги – эга ва кесимни номловчи инг. *subject*, фр. *sujet*, нем. *subjekt*, исп. *sujeito* ва умумевропавий *predicat*(predicate) атамаларини Европа тилшунослиги янгилашига имонимиз комил эмас. Ваҳоланки, грамматиканинг бу икки муҳим атамаси мантиқ фанидан олинган ва ҳозиргача грамматик тадқиқотларда хилма-хил англашилмовчиликларни келтириб чиқармоқда.

XVI асрдан XIX асргача бўлган даврда Европада том маънода мантикий тилшунослик – мантикий ва лингвистик категория (ҳодиса)ларни тенглаштирувчи лингвистик йўналиш ҳукмрон бўлиб келди. Мантиқ ва грамматикани чеклашга жиддий илмий қадам немис мумтоз фалсафасининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади ва у фалсафада Ф.Ҳегель, тилшунослиқда В.Хумбольт каби буюк сиймоларнинг номлари билан боғлиқ. Жумладан, Ф.Ҳегель “Мантиқ фани” китобининг муқаддимасида шундай ёзади: *“Логика подобно грамматике, выступает в двух видах или имеет двоякого рода ценность, она нечто одно для тех, кто только приступает к ней и вообще к наукам, и нечто другое для тех, кто возвращается к ней от них. Тот, кто только начинает знакомиться с грамматикой, находит в ее формах и законах сухие абстракции, случайные правила и вообще множество обособленных друг от друга определений, показывающих лишь ценность и значение того, что заключается в их непосредственном смысле; сначала познание не познает их и ничего кроме них. Напротив, кто владеет каким-нибудь языком и в то же время знает и другие языки, которые он сопоставляет с ним, только и тот может почувствовать дух и образованность народа в грамматике его языка; эти же правила и формы имеют теперь для него наполненную содержанием, живую ценность. Он в состоянии через грамматику познать выражение духа вообще – логику. Точно так же тот, кто только приступает к науке, находит сначала в логике изолированную систему абстракций, ограничивающуюся само собой, не захватывающую других знаний и наук. В сопоставлении с богатством*

представлений о мире, с реально выступающим содержанием других знаний и наук и в сравнении с обещанием абсолютной науки раскрыть сущность этого богатства, внутреннюю природу духа и мира, истину, эта наука в ее абстрактном виде, в бесцветной, холодной простоте ее чистых определений кажется скорее исполняющей все что угодно, только не это обещание, и противостоящей этому богатству как лишенная содержания.⁵² Бу муқаддима 1831 йилнинг 7 ноябрида, бундан 178 йил муқаддам, ёзилган. Ҳозиргача ҳеч ким грамматика фанининг, грамматик материалнинг инсон – тил соҳиблари руҳий оламида ўрганишдаги аҳамиятини буюк файласуфдек қатъийлик ва кескинликда қўйган эмас. Коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида эса бу масалани кўтариш мумкин эмас эди. Зеро, миллий тил – миллий рух тажаллиси экан, у миллий грамматик талқини талаб қилади.⁵³ Миллий грамматик талқин ва миллий мафкура эса – тил ва тафаккур ажралмаслиги асосида бир-биридан ажралмас, ҳам бир-бирига таянади, ҳам бир-бирини суяб туради. Миллий тиллар грамматик қурилиши талқинига бундай ёндашиш эса совет идеологиясига зид эди.⁵⁴ Шунинг учун бу масала таҳлилга манбаизнинг охирида – “Миллий мафкура ва миллий тилшунослик” мавзуси муҳокамаси жараёнида қайтамыз ва Ф. Ҳегелнинг башорати ўзбек тилшунослигида миллий истиқлолдан кейингина воқеланганлиги билан танишамиз. Ҳозир эса буюк файласуфнинг мантиқ ва грамматика фанлари орасидаги ўхшашликнинг фақат юзаки, зоҳирий ва алдамчи эканлиги ҳақидаги фикрини ҳамиша диққат марказида тутиш лозимлигини яна бир қарра ўқирмоқчимиз. Ҳозирги кунда ҳам деярли ҳар қадамда грамматик тадқиқ ва таҳлилларимизда грамматик категория ва мезонларни мантикий ўлчовлар билан аралаштирамиз, шу асосда хато грамматик талқин ва таснифларга йўл қўямиз. Масалан, А. Ғуломов ва М. Асқароваларнинг биринчи нашри 1960, учинчи нашри 1989 йилда амалга оширилган, олий таълимда ҳозиргача амалиётда бўлган “Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис” дарслигида *Мевалар терилди* каби қурилмалар шахси номаълум гап сифатида тасниф этилган. Ваҳоланки, гапнинг қурилишига кўра таснифида шахси номаълум гап содда бир таркибли гап кўриниши сифатида берилади. *Мевалар*

⁵²Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Том 1. – М.: Мысль, 1970. – С. 111–112.

⁵³Ф. Ҳегелнинг “Халқ руҳияти ва маърифатининг бу халқ тили грамматик қурилишидаги тажаллиси (инъикоси)ни ўз тили билан бир қаторда бир неча бошқа тилларни биладиган, бу тиллар қурилишини ўз тили билан қиёслаб оладиган кишигина туя олади” деган сўзларига эътибор беринг.

⁵⁴Совет тилшунослари Ф. Ҳегелнинг бу асарига жуда кўп муножаат қилишар эди. Лекин тадқиқотчилар мазкур олимни биз бу ерда келтирган шакл ва ҳажмда олмас, балки В. И. Лениннинг “Фалсафа дафтарлари”даги қисми билан чекланар эди. В. И. Ленин эса бу парчада мантиқ ва грамматика уларни эндигина ўрганувчилар учун бир нарсани, уларни чуқур ўзлаштириб, грамматикаларни қиёслаб оладиганлар учун эса тамоман бошқа моҳият эканлиги ҳақида қисмини ажратиб, аҳамиятини таъкидлаган эди. Лекин олимнинг грамматика миллийлиги ҳақида фикрини келтириш ноқоиш бўлиб, совет тузуми даврида бу хусусда сўз бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

терилди гапи эса икки таркибли. Шунинг учун у бир таркибли гапнинг тури бўла олмайди. Бу ерда буюк олимларимизни мантиқ ва грамматика мезонларининг фарқлилиги ва уларни қориштириш чалғитган. *Мевалар терилди* каби қурилмалар **мантиқан** – мазмунига кўра – шахси номаълум гап, лекин қурилиши (**грамматикструктураси**) га кўра икки таркибли гапдир.

Грамматик тадқиқ жараёнида бизни чалғитадиган, мантиқнинг “тузоқ”ларидан яна бири жуда кўп ҳолларда грамматик терминларнинг мантиқ фанидан олинганлиги ва бир-бирига ҳам яқин (бири – тилга, иккинчиси – тафаккурга хос), ҳам узоқ (бири – филологияга, иккинчиси – фалсафага хос) фанларда қўлланиб келаётганлигидир. Булардан икkitаси – *субъект* ва *предикат* атамалари юқорида эслатиб ўтилди. Шу икки терминнинг европа тилшунослиги ва мантиқшунослигида умумийлиги лингвистик тадқиқ жараёнида тасаввур этиб бўлмас мураккабликларни туғдиради. Масалан:

1. *Каримжон келгач, бизга ёрдамлашди.*
2. *Каримжон келди, бизга ёрдамлашди.*
3. *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди.*

1- ва 2-гапларда *Каримжон* ҳам *кел-*, ҳам *ёрдамлаш* предикатларининг субъекти, лекин фақат 2-гапда уларнинг айнаи замонда грамматик эгаси. 1-гапда унинг эга мавқеида эмаслигини барча тан олади, 3-гапда эса унинг эга мавқеида эканлиги мунозарали, чунки “мантиқчи”лар(грамматик тадқиқ жараёнида мантиқий ва грамматик мезонларни аралаштирувчилар) уни эга сифатида тан оладилар, соф грамматистлар эса 1- ва 3-гапларни қурилиши ва кесим структурасига кўра тенглаштирадилар. Бу эса қўшма ва содда гапларни фарқлаш ва таснифлашда қатор муаммони келтириб чиқаради. Гап кесимининг синтетик морфологик қурилиши кенг ривожланган тилларда (масалан, туркий, сомий/семит-хамит, қадимий орий/ҳинд, латин каби тилларда) мантиқий предикат билан грамматик кесим фарқланишининг морфологик тамойиллари (масалан, тусланиш – шахс/сон қўшимчаларининг бор/йўқлиги)ни киритиш мумкин, лекин бундай шаклларни йўқотган, аввало, инглиз, сўнгра француз, испан, немис тиллари учун-чи? Бу тилларда педикативлик ва кесимлик деярли ҳамиша мос келади, лекин бу мос келиш мутлақ эмас. Масалан, масалан, немисча *akkusativus com infinitivo* (тушум келишикли ҳаракат номи) - *Ich sah die Kinder spielen* - *Мен болалар ўйнаётганини кўрдим* каби қурилмали гапларда мантиқан *die Kinder* субъект, *spielen* эса предикат мавқеида. Бу қурилмани қўшма гап сифатида баҳолаш европа тилшуносларининг ҳаёлига ҳам келмайди, зеро, биринчидан, *die Kinder* тушум келишиги шаклида, иккинчидан, *spielen* тусланмаганфеъл. Лекин европа грамматик талқинларини қабул қилиб, унга ўқиб-ўқмай эргашган тилшунослар-чи? Масалан, кўпчилик рус туркийшунослари ва уларга эргашган туркийзабон миллий тилшунослар ўйламай-нетмай *Каримжон келгач, укаси бизга*

ёрдамлашди қурилишли гапларни икки содда гапдан иборат қўшма гап деб баҳолашдан ҳайиқишмади. Бунда уларда икки асос бор эди. Биринчидан, *Каримжон* билан *келгач* орасида мантиқий субъект-предикат муносабатларининг мавжудлиги бўлса, иккинчиси – *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди* ўзбекча гапига рус тилида ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган қўшма гап (*После того как Каримджан пришел, его младший брат стал нам помогать*)нинг мувофиқ келишидир. Кўринадики, *Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди* гапи нотаграмматик ва нотауркий мезонлар асосида қўшма гап сифатида баҳоланади.

Европа тилшунослигида грамматик терминларнинг жуда катта қисми мантиқ фанидан олинган (масалан, ҳоким – *тобе*, объект – *субъект*, атрибут, каузация, генитив, копула, казус ва ҳ.) Мантиқий грамматика даври таъсири бўлган бундай атамалар умумийлиги, албатта, ҳозиргина кўрганимиздек – маълум қийинчилик ва чалкашликларни келтириб чиқаради.

Мантиқ фани, асосан мазмуний томон билан иш кўради. Европача грамматик аъана ҳам XVIII асргача – мантиқий грамматика ҳукмронлиги даврида – шу асосга таянган. Лингвистик таҳлил (грамматика)да мазмуннинг эмас, шакл устуворлигини таъминлаш Европа фани учун кейинги давр хусусияти. Лекин бу тамойилни грамматикада мутлақлаштириш мумкин эмас, чунки грамматик нуқтаи назардан, масалан, *чиқмоқ*, *қирмоқ*, *яқинлашмоқ* феълларининг орттирма нисбат шакллари *чиқармоқ*, *қиритмоқ*, *яқинлаштирмоқ*дир. Ваҳоланки, *-ар-*, *-ит-*, *-тир-* шаклан тамоман бошқа-бошқа моҳият. Шунинг учун европача грамматик талқин аъанасининг ўзи – ўз ичида, негизида – мантиқий камчиликка эга – грамматик (лисоний, лингвистик) бирлик моҳиятини бирданига олинган икки – ҳамшакл ҳамда мазмун тамойиллари асосида белгилаш, мантиқан айна бир таснифда, бир замоннинг ўзида икки асосга таяниш каби қўпол мантиқий хатодир. Шу сабабли ҳозирги грамматик талқинлар ҳамиша эътироз ва зиддиятларга ўрин қолдиради ва бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Шу жиҳатдан асосан шакл омилига таянувчи Шарқ (жумладан, араб/ислом) грамматик аъанаси ва илк тараққиёт босқичларида дескриптив лингвистика (Америка структурализми)да мантиқий ва лингвистик ҳодисаларни фарқлашда изчиллик анча кучли эди – мантиқ– ҳодисанингмазмун томонига, грамматика эса – асосан, шакл томонига таяниб иш кўрарди. Масалан, ўрта аср араб ва қадимги ҳинд грамматик аъанасига таяниб тузилган грамматик тавсифлар, одатда, ҳажман кичик ва ихчам бўлиб, асосан, шакллар парадигма (арабларда ихчам жадваллардан, ҳиндларда “сутр” – назмга солинган қоида)лардан иборат эди. Бундай жадвалларда бутун грамматик нозикликларни, қоида ва мустасноларни беришда қадимги ҳиндлар ҳам, ўрта аср ислом тилшунослари ҳам шу даражада маҳорат кашф этган эдиларки, эраиздан олдинги даврларда Панини томонидан

тузилган ва ҳозирги ўлчовларда варақ сатҳи 1/8 (0.25 фолиант), сони 100 саҳифа атрофида бўлган “Санскрит грамматикаси” Франс Бопп эътирофига кўра, “у (Бопп) нинг грамматикасидан мукамалроқ ва тугалроқ бўлган.”Ваҳоланки, Ф.Боппнинг “Санскрит тили грамматикаси” фолиантлардан иборат ҳар бири камида 200 бетли беш жилддан иборат эди. Шунинг учун XIX асрда Ўрхун ёзуви сирини (дешифровка қилиб)очган, турк руник алифбосининг биринчи кўриниши калити ва шарҳини тайёрлаган даниялик тилшунос Вилҳелм Томсен (1842-1927) “Тилшунослик тарихи” китобида Панини грамматикаси ҳақида шундай ёзади: “Ҳозирги лотин ҳарфлари билан берилганда 75-100 бетлик рисола ҳажмида бўладиган Панинининг асари шу кунгача жонли ва ўлик тиллар тафсифи бўйича яратилган грамматикалар ичида энг муфасссалива тўлиғидир.”⁵⁵Албатта, даниялик буюк тилшуноснинг баҳоси муболағали, лекин, бежиз ва асоссиз ҳам эмас.

Араб грамматик тавсифлари мукамаллигининг ёрқин белгиси шуки, XX асрда Европада яратилган араб тили грамматикалари (жумладан, Карл Броккелманн ва Н.В.Юшманов асарлари)да ўрта асрларда тузилган шундай жадваллардан кенг фойдланилади.⁵⁶

Араб ва ҳинд тилшуносликларининг ютуқлари ва ҳозирги грамматик талқинларнинг мунозаралилиги, хусусан бунда – араб ва ҳиндларда тасниф ва таҳлил асосининг битталиги (фақат шаклга таяниши) ва ҳозирги грамматик талқинларда унинг иккиталиги (шакл ва мазмунга таяниши)да бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун замонавий тилшуносликда гоҳ мазмун (вазифа), гоҳ шакл омилини биринчи ўринга қўювчи йўналиш ва оқимлар шаклланиб ва ривожланиб туради.

Мантикий ва грамматик бирликлар орасидаги мувофиқлик ҳамда номувофиқлик. Замонавий грамматик талқинлар ҳам, мантикий изланишлар ҳам – ҳар бири ўз тадқиқ мезонларига, тамал тошларига эга. Бу асослар қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги – масаланинг бутунлай бошқа томони, лекин мантикий мезон асосида чиқариладиган ҳукм (масалан, *Мевалар терилди* гапида шахс (ишловчи) мажҳуллиги, номаълумлиги ҳақидаги хулоса)ни грамматик талқинга қўчириш (масалан, мазкур мантикий асосда *Мевалар терилди*гапини бир таркибли гапларнинг шахси номаълум тури билан ёки марказида мажҳул нисбатли феъл турган пассив қурилмалар билан **тенглаштириш** мутлақо мумкин эмас. Бу грамматик талқиндаги хатоликка олиб келади. Шунингдек,*Уйга бориш керак* гапида эганинг йўқлиги ва бўла олмаслиги грамматик белгиси асосида ўзбек ҳукми бир таркибли – фақат предикат қисмидангина иборат бўла олади, деган мантикий (яъни мантиқ фанига оид) хулоса ҳам нотўғри. Бундай

⁵⁵“... является самой полной грамматикой, которая существует для какого-либо языка, будь он мертвым или живым языком.”Томсен В.История языковедения до конца XIX века.С послесловием проф.Р.Щора.–М.:Учпедгиз НКПРОС РСФСР, 1938.–С. 12.

⁵⁶BrockelmannCarl.ArabischeGrammatik.–Leipzig: Enzyklopedie,1962; Юшманов Н.В.Грамматика литературного арабского языка.Изд.3-е.–М.: Наука,1985.

ҳолда ҳар иккала ҳулосанинг асослари ҳукм қўчирилган фан тармоғи учун ўринсиз. Тилшунос ҳам, мантиқшунос ҳам бундан эҳтиёт бўлмоғи шарт. Ҳар бир фаннинг ўз ўрганиш объекти (объект бир хил бўлса, предмети), тадқиқ усуллари, тадқиқ бирликлари, мақсад ва вазифалари, асосий таянч тушунчалари бор. Шунинг учун навбатдаги бандларда ўзаро мутаносиб, лекин ҳар бири тадқиқ ва татбиқ доирасида ўз хусусиятига эга бўлган:

а) мантиқий категория ва лингвистик категория;

б) мантиқий тушунча ва лингвистик сўз;

д) мантиқий ҳукм ва грамматик гап

каби ҳодисаларни ўзаро қиёслаш устида тўхталинади. Бунда филологик тадқиқотлар бош омилимиз бўлганлиги сабабли, кўпроқ эътибор лингвистик ҳодисаларнинг хусусиятларига, уларни мантиқий алоқадорлари билан чалкаштирмасликка қаратилади.

3-§. Мантиқий ва лингвистик категориялар

Категория тушунчаси ҳақида. Объектив воқеликка қаратилган бутун инсоний билиш фаолияти билиш натижалари каби тафаккур категориялари шаклида воқеланади. *Категория* атамаси грекча *kategoria* сўзидан олинган бўлиб, “мулоҳаза”, “фикр”, “белги” маъноларини билдиради. Фалсафада категория – воқеликдаги ҳодисалар ва билишнинг муҳим, умумий хусусият ҳамда муносабатларини акс эттирувчи энг умумий ва асосий тушунчалар. Категория билиш ва ижтимоий амалиёт тарихий тараққиётининг умумлашган натижаси сифатида вужудга келган. Категория ҳақидаги таълимотни ривожлантиришга Аристотель катта ҳисса қўшган. Унинг учун категория – моҳиятга эга тушунча, тасаввурларнинг моҳият-мазмунини ўз ичига олган, объектив реалликнинг энг умумий ва юксак умумлашмаси. “Категориялар” асарида файласуф 10 та категорияни ажратади: *моҳият, миқдор, сифат, муносабат, макон, замон, қоида, ҳолат, ҳаракат, азоб*. Унинг бу таълимоти Ибн Сино, Форобий, ал-Киндийлар томонидан ривожлантирилди. Улар 6 та – *борлиқ, сифат, миқдор, ҳаракат, муносабат* ва *эғалик*–категориясини фарқлашди.

“Муаллими аввал” ва “Муаллими соний”дан бошлаб барча файласуфлар фалсафий категориялар ҳақида ўз фикрларини баён этган.

Ҳар бир фан ўз категорияларига эга ва ҳеч қачон бир фан категориялари бошқа бир фан категориялари билан тўлиқ мос келмайди, чунки барча фанлар объектив борлиқ нарсаси, ҳодиса, муносабатларини ўрганиш билан бирлашса-да, ҳар бир фан ўз хусусий объекти ва предмети борлиги билан бошқалардан фарқланиб туради ва ҳеч бир фан бошқа бирини тўлиқ такрорламайди.

Ҳар қандай фанда категориялар сони кўп, аммо ҳеч қачон чексиз бўлмайди. Одатда ҳар бир фан 10-15 тача ўта умумий категориялар билан иш кўради. Бу категориялар объектив ва субъектив табиатга эга. Категориялардаги объективлик шундан иборатки, ҳар бир категория борлиқдаги бирор элементнинг маълум бир томони умумийлиги билан узвий алоқадор, боғланган, белгиланган, шартланган, асосланган. Лекин бу алоқадорлик шу объективликнинг онгдаги акси, инъикоси орқали намоён бўлади. Бу фан категорияларидаги субъективликни ташкил этади.

Ҳар бир категория, албатта, мураккаб бўлиб, ички нисбий бутунлик ва яхлитликка эга. У бир турли нарса, ҳодиса ва муносабатларнинг барқарор бутунлигидир. Шу асосда ҳар бир фанда *категориал маъно* (вазифа/хусусият каби) тушунчаси мавжуд. Категориал маъно деганда шу соҳа (масалан, тил) нинг маълум бир категорияси учун умумий бўлган, шу категориянинг ички бутунлигини таъминлайдиган умумийлик (мавжудот, белги, хусусият, муносабат, вазифа кабилар) тушунилади. Категориал маъно ҳар бир фанда фақат шу фан учун хос бўлган ифода шакл ва воситаларига эга бўлмоғи шарт. Агар шундай шакл ва воситалар бўлмаса, демак, бу фанда шу категория йўқ ёки тамоман бошқа моҳиятга эга. Масалан, рус тилида морфологик род категорияси мавжуд ва бу тилдаги от туркумига мансуб ҳар қандай сўз уч роддан бирининг шаклига эга. Род категорияси махсус қўшимчалар, аниқловчи вазифасида келган сўзларнинг аниқланмиш от билан род шаклига кўра мослашуви, кесим вазифасидаги сўзнинг эга родига мослашуви каби шаклларда воқеланади. Ўзбек тилида морфологик род категорияси йўқ. Зарур бўлган ҳолларда жинс (биологик хусусият) ўзига хос лексик (*эркак – аёл*) ёки лексик-синтактик (*эркак ўқитувчи – аёл ўқитувчи, эркак илон – урғочи илон*) йўл билан ифодаланади. Лекин ўзбек тилида жинсни кўрсатувчи воситалар маълум бир морфологик категорияни ташкил этмайди.

Истаган категория бутунлик ва яхлитлик бўлганлиги сабабли, албатта, мураккаб – бир неча ташкил этувчи – таркибий қисм (элемент) лардан иборат бўлади. Категориал маъно шу категория элементларига жинс-тур (ёки тур-хил, ёки хил-кўриниш) объектив-мантиқий алоқалари асосида бўлинади, лекин ҳеч қачон категория элементи категориал маънодан бутунлай ташқарида, унга нисбатан мутлақо алоқасиз бўла олмайди, зид, қарама-қарши бўлиши мумкин (масалан, тасдиқ ва инкор каби).

Кўринадикки, тилшунослик фанининг ўзига хос категориялари – лингвистик категорияларни тўғри аниқлаш, уларнинг категориал маъноларини белгилаш, ҳар бир лингвистик категория учун моддий замин (объектив асос) вазифасини ўтовчи тегишли мантиқий категория билан алоқадорлигини таҳлил этиш усуллари билан танишиш тилшунос учун зарур. Дастлаб лингвистик категория нима,

деган саволга жавоб бериш лозим. Чунки тилшуносликда алоҳида-алоҳида категорияларга шарҳлар берилган бўлса-да, *лингвистик категория* тушунчаси ҳозиргача мавҳум.

Лингвистик категория. Лингвистик (лисоний) категория деганда, объектив борлиқ маълум бир қиррасининг тил тизимида махсус шакл ва воситалар билан ифодаланиши, бу шакл, воситалар, уларга хос бўлган маъно (вазифа/функция) ва алоқадорликлар (иерархик, парадигматик, синтагматик ва ҳ.) дан ташкил топган бир бутунлик тушунилади. Объектив (моддий) борлиқда: а) мавжудот; б) уларнинг белги-хусусиятлари (“сифот”и); д) ўзаро алоқалари (муносабатлари) бор, холос. “Муаллими соний” Абу Наср Форобий айтганларидек, *“билки, оламда субстанция (жавҳар, мавжудот) ва акциденция (ораз – белги-хусусият ва алоқадорлик) ҳамда субстанция ва акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкор* (Худо)дан бошқа ҳеч нарса йўқ.”⁵⁷ Барча фанлар шу борлиқнинг алоҳида-алоҳида қирраларини ўрганади. Тил – оразнинг кўринишларидан, мавжудотнинг бир тури бўлган инсон “сифот”идан бири. Тилнинг вазифаси борлиқни аташ, фикрни шакллантириш, ифодалаш (етказиш ва уқтириш) ва сақлашдир. Борлиқ субстанцияларидан бирининг оразлари кўриниши бўлган тилни тадқиқ қилувчи тилшунослик илми тил унга юклатилган мана шу вазифаларни қандай усул, восита ва йўл билан бажаришини ўрганади ва ўргатади. Бу вазифани бажаришга хосланган бирликлар ўзаро ўхшашлик ва фарқлари, айнанлик ва зидликларига кўра маълум гуруҳларга бирлашади. Бундай гуруҳлар лисоний категорияларни ташкил этади. Масалан, тилнинг асосий вазифаларидан бири тафаккур маҳсули бўлган тасаввурларни тушунчаларда тўплаш (муҳассамлаштириш) ва аташ эканлиги сабабли тилда атов воситалари категорияси мавжуд. Бу категория – аташ категорияси – тилнинг номловчи (номинатив) бирликлари – сўз ва сўз бирикмаларини ўз ичига олади ва тил тушунчаларни қандай усуллар билан номлаши, номловчи, аташ вазифасини бажара оладиган лисоний бирликларнинг турлари, уларнинг ҳосил бўлиши, ўзаро алоқадорликлари, тараққиёти омиллари кабилар шу категория доирасида ўрганилади. Бу аташ категорияси умумлисоний категориялардан биридир. У барча тиллар учун хос бўлиб, тилнинг барча сатҳлари ва бирликлари билан узвий боғланган. Ифода категорияси – тилда аташ/номлашнинг шахсий муносабат (субъектив, коннотатив) маъноси билан ҳамроҳлиги ҳам – шундай умумлисоний категория бўлиб, барча тиллар, сатҳ бирликлари ва воситаларига алоқадор.

Тил сатҳларга – фонетик-фонологик, лексик-семантик, грамматик, стилистик сатҳларга бўлинади. Шунинг учун лисоний категориялар ҳам сатҳлар бўйича хусусий – фонетик-фонологик, лексик, грамматик,

⁵⁷Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. –Т ошкент:Мерос,1993. –Б. 174.

стилистик каби ҳар бир сатҳга хос, ёки сатҳлараро – лексик-семантик, лексик-грамматик, лексик-морфологик, лексик-синтактик, лексик-деривацион, лексик-стилистик, функционал-семантик каби турларга бўлинади. Бундай ажратилган хусусий категориялар уларнинг вазифаларига кўра маълум бир гуруҳ ёки категория (масалан, сўз туркуми, сўз туркуми ичида катта бир гуруҳ, гап қурилишида маълум бир функция ёки мавқе, шакл ясалиши ва қўшимчалар алломорфларининг қўлланишини белгиловчи омиллар кабиларни) ажратишга хизмат қилувчи таснифловчи (таксонимик), маълум бир вазифани бажаришга имкон берувчи функционал, маълум бир маъновий муносабатни ифодаловчи маъновий (семантик), шахсий муносабатни ифодаловчи стилистик (услубий), сўзларнинг маълум бир гуруҳига маълум бир вазифани бажаришни таъминловчи лексик-функционал ва бошқа тур ва хилларга бўлинади.⁵⁸

Рўйхатдан кўриниб турибдики, умумий ва хусусий лисоний категориялар жуда кўп, ранг-баранг, улар турли асос ва мақсадларда ажратилади. Бу ҳолатнинг ўзиёқ лисоний категорияларнинг чегараси ва моҳияти фанда аниқ белгиланмаганлигига энг ёрқин далил. Тилшуносликда лисоний категориялардан бирмунча аниқлик ва ўрганилганликни фақат морфологик категорияларда кўриш мумкин. Бунинг сабаби компаративист ва ёш грамматикларнинг морфологик структура тадқиқи ва ҳар бир морфологик шакллар (шунингдек шакллар сираси, парадигмаси сифатида морфологик категориялар), уларнинг тарихий тараққиёти масалаларига катта эътибор билан қараганлари ва уларни анча муфассал тадқиқ этганликлари билан боғлиқ. Бунинг натижаси ўлароқ, фанимизда деярли барча тиллар бўйича морфологик категорияларнинг чегаралари, ички парадигмалари, парадигматик алоқалари нисбатан яхши ўрганилган. **Бошқа лингвистик категориялар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.**⁵⁹

Лингвистик категориялар тилшуносликда ҳали анча мавҳум ва аниқ чегараланмаган ҳодиса бўлса-да, масаланинг бугунги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, лингвистик категория деганда моҳиятан хилма-хил табиатли, лекин ҳар сафар лисоний сатҳ ёки тил турли сатҳ бирликларининг бир хил вазифаси асосида вужудга

⁵⁸Тилшунослигимизда лисоний категория муаммоси махсус ўрганилмаган, ички таснифи берилмаган – том маънода очилмаган кўриқ дейиш мумкин. Барча тилшунослар тадқиқотларда мавзу танлашдаёқ *лисоний категория* тушунчасига дуч келадилар, лекин, афсуски, “умумий лисоний категория ва хусусий лисоний категория нима, у қандай унсурлардан ташкил топади, нима учун хизмат қилади, нимани лисоний категория сифатида тасниф этиш мумкин, лисоний категория қандай талабларга жавоб бериши керак?” қабилдаги саволларга жавоб беришни ўзларига эп кўрмайдилар – чуңки, аслида, билмайдилар ва билишни истамайдилар ҳам.

⁵⁹Лисоний категория муаммосининг фанимизда очилмаган кўриқ эканлиги эҳтимол икки омил билан боғлиқ бўлиши мумкин. Биринчидан, систем таҳлил ҳар бир лисоний бирлиكنинг серқирраллиги асосида уни бир неча система вава микросистема (демак, лисоний категория)лар доирасида кўришни талаб қилади ва бундай категориялар миқдорини кўпайтириб юборади. Иккинчидан, системавий тадқиқотларнинг ўзи фанимизда ҳали навқирон йўналиш, янги-янги лисоний категорияларни очиш ва муҳомадага чиқариш эса бу ёш оқимнинг маҳсули ва уларнинг тадқиқи келажакдаги вазифасидир.

келадиган ва бутунлиги таркибий қисмларининг барқарор парадигматик муносабатлари билан таъминланадиган мажмуа тушунилади. Лисоний категорияда бирликлар бирлашиб, бу бирликлар вазифаси асосида ҳам, вазифа жиҳатдан фарқланувчилари табиати асосида ҳам ўзаро оппозитив бўла олади. Бошқача – фалсафий атамалар билан айтганда, таркибий қисмлари субстанциал асосда бирлашиб, акциденциал жиҳатдан фарқланиши ҳам, акциденциал асосда бирлашиб, субстанциал жиҳатдан фарқланиши ҳам мумкин. Субстанциал асосда тузилган лисоний категориялар, одатда, бир сатҳга мансуб бўлиб, хусусий лисоний категорияларни ташкил этса, акциденциал асосда тузиладиган лисоний категориялар умумлисоний табиатга эга. Лисоний категориялар шакл ва мазмун⁶⁰ томонларидан иборат бўлган бирликлардан ташкил топиши сабабли улар бирликларининг субстанциал хусусиятлари асосида ҳам, семантик-функционал табиати асосида ҳам тузилиши мумкин. Лисоний категорияни бирлаштирувчи асос – категориал маъно – одатда, категориянинг номланишида ўз аксини топади. Масалан, *сўз туркумлари категорияси, эгалик категорияси, гап бўлаклари категорияси, кесимлик категорияси* каби.

Лисоний категория бирликларининг шаклий томони тилнинг ифода томони хусусиятлари (сегмент ва суперсегмент фонемалар, просодик воситалар, ўзак ва қўшимчаларнинг хусусиятлари, агглютинация, фузия, сўз тартиби, синтетизм ва аналитизм, имо-ишора каби) билан боғлиқ бўлса, уларнинг семантик-функционал томони фанда мантикий категориялар ёки тушунчавий, мазмуний категориялар деб номланувчи ҳодиса билан алоқадор.

Дастлаб атаманинг ўзи хусусида тўхталиш лозим. Мантикий (тушунчавий, мазмуний) категория деганда, маълум бир маъно, мазмунни аташ билан боғлиқ бўлган шаклан ранг-баранг ҳодисалар тушунилади. Шунинг учун атаманинг биринчи таркибий қисми ўзгарувчан бўлиб, у бу ерда кўрсатилган тушунчавий, мазмуний шаклларидан ташқари маъновий, нолисоний, экстралингвистик каби кўринишларда ҳам қўлланади. Бу атама ҳақида гапирганда, аввало, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, унинг таркибида қўлланган *мантикий* сўзининг мантиқ фанига мутлақо алоқаси йўқ ва *мантикий категория* атамаси остида тушуниладиган ҳодисаларни мантиқ фани билан алоқадор нарсалар деб тушуниш мумкин эмас. Бу атамада *мантикий сўзи* “бир хил маъно”, “бир хил мазмун”, “бир хил тушунча” маъносида. Тилшуносликка бу атамани О.Есперсен ўзининг

⁶⁰Бунда шакл ҳам, мазмун ҳам жуда кенг – шакл – истаган турдаги моддий, субстанциал, мазмун эса шу моддийлик билан боғлиқ бўлган номоддий (мазмуний, вазифавий, ифодавий ва ҳ.) томон сифатида тушунилади. Масалан, унлиларнинг бўгин тузиш (ҳосил қилиш) вазифаси уларнинг мазмуний томони сифатида қабул қилинса, артикуляцияси (талаффузи) жараёнида ҳаво тўлқинининг бўғиз ва оғиз бўшлиғида тилнинг кўтарилиши ва лабларнинг иштирокидан иборат тўсиққа учраши шаклий (моддий) томони сифатида қабул қилинади.

“Грамматика фалсафаси” китобида инглиз. *Conceptualcategory, notional category* шаклида қўллаган,⁶¹ И.И.Мешчинининг 1940йилда нашр этилган, ўз вақтида жуда машҳур ва нуфузли бўлган “Общее языкознание” китобида русчапонятийные категории шаклида бериб, асослаган эди.

Мантикий категория, одатда, грамматик аҳамиятга эга бўлган (яъни тилда ўзига хос фонетик, лексик, морфологик, синтактик каби воситалар билан ифодаланувчи) бир маъно – граммема – асосида тузилади. Бундай маънолар хилма-хил бўлиши мумкин. Масалан, замон, макон, жонли/жонсизлик, шахс, инсон/хайвон, эгалик/қарашлилиқ, сон/миқдор, даража, йўналиш каби. Тил қурилишида бу маънолар хилма-хил восита билан ифодаланиши мумкин. Дейлик, ўзбек тилида замон маъноси лексик (*кун, йил, ой. . . ;энди, кейин. . .*); морфологик (замон шакллари, келишиклар . . .), лексик-морфологик (*урушда, келганда. . .*), синтактик (2016 йил 10январь) каби йўллар билан берилади. Мантикий категория тилда турли восита билан берилганидек, айти бир мантикий категориянинг бир тилда, масалан, лексик усул билан бериладиган маъноси иккинчи тилда, масалан, грамматик усул билан берилиши мумкин. Бунда жуда кўп ҳолларда тилшунослиқда нотўғри талқинлар юзага келади; мантикий категориянинг бир тилда ифодаланиш хусусияти асосида бошқа бир тил ҳодисалари ҳақида ҳулоса чиқарилади. Масалан, рус тилида жинс мантикий категориясининг род грамматик категорияси билан алоқадорлиги асосида (*адиб-адиба, қўй-қўчқор. . .* кабиларга таяниб) ўзбек тилида род категориясини “тўқиш”, ўйлаб чиқариш ёки унинг йўқлигидан “ҳайратланиш” ҳолатлари шунинг натижасидир. Ваҳоланки, бир тилда ўзига хос ифодаланадиган мантикий категория бошқа тилда тамоман ўзгача берилиши ёки бу тил шу маънога нисбатан тамоман бефарқ бўлиши мумкин. Масалан, бир таркиблиқ ва шахсизлик (гап қурилишида эганинг бўла олмаслиги ва ҳаракат/ҳолат субъектининг мажҳуллиги) рус тилида асосан шахсиз феъллар (*светает, снежит, знобит. . .*), кесим мавқеида келганда эга билан бирика олмайдиган ҳар хил сўзлар билан (*можно, нужно, много, нет, холодно. . .*) ифодаланади. Ўзбек тилида бу мантикий категория маъноси лексик эмас, балки морфологик усул билан берилади.⁶² Шунинг учун мантикий категориялар ва уларнинг тилларда ифодаланиш хусусиятларига ҳам эҳтиёт муносабатда бўлиш лозим. Бундан ташқари, тил ва тафаккур узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли мантикий категорияларнинг ҳажми ва ҳатто турлари ҳар хил тиллар учун бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, жонли-жонсизлик мантикий категорияси рус тилида барча отларни икки:

⁶¹Есперсен О.Философия грамматики. –М.:ИИЛ,1958.

⁶²Бу масала тилшунос М. Р.Саидова томонидан атрофлича ўрганилган эди.Қаранг: Саидова М.Р. Сравнительно-типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. . . канд.филол.наук.–Ташкент,1996.

- 1) одам ва ҳайвонларни атовчи;
- 2) нарса-буюм ва мавҳум отларни атовчиотларга ажратади:

Одушевлённые	Неодушевленные
<i>кто</i>	<i>Что</i>
<i>он</i>	<i>Оно</i>
<i>девочка</i>	<i>Кукла</i>
<i>собака</i>	<i>Портфель</i>

Ўзбек тилида эса бу бўлиниш бошқача. Ўзбек тафаккур тарзи жонли-жонсизликни эмас, одам-одам эмасликни фарқлайди. Яна бир мисол. Ўзбек онги модда, маъдан, хомашёларни алоҳида бир мантиқий категорияга ажратишни талаб қилади. Чунки буларни атовчи сўзлар тилимизда қатор грамматик хусусиятга эга. Қиёсланг: *чўян печ* – *чўян печи*. Ваҳоланки, рус тили учун бундай бўлиниш аҳамиятсиз. Қуйида мантиқий категориялар бўлмиш сифат ва миқдор ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Фалсафий қонуниятларнинг негизида ётувчи сифат ва миқдор унсурлари барча объектив категориялар каби ўзаро алоқада, тобелик (бўйсунуиш) муносабатида туради.⁶³ Аниқроқ қилиб айтганда, реал борлиқдаги, ўз кузатувимиздаги ҳар қандай предмет (воқеа, ҳодиса) да бу икки элементни текшириш мумкин. Шу фикрни қатъий таъкидлаган А.Г.Спиркин шундай илмий хулосага келади: *“Для оперирования категорией количества, необходимо располагать категорией качества, хотя реально не существует качества без количества, и наоборот.”*⁶⁴

Предмет – ўзига хос белгилар мажмуидан иборат, яъни *“мажмуи асмо ва сифот”*. Ундаги сифат шундай муҳим хусусиятки, у туфайли предмет маълум бир давр мобайнида ўз-ўзида предмет (“вещь в себе”) бўлиб умумлашади, у ёки бу жиҳати, энг умумий, энг характерли белгилари орқали бошқа предметлардан фарқланишни, шунингдек, предметнинг алоҳидалигини, ўзига хослигини, яқкалигини таъминлайди. *“Сифат – объектнинг муайянлиги бўлиб, унинг барча ўзгаришлари учун ички асосларни ташкил этади.”*⁶⁵ “Краткий философский словарь” (-М., 1998)да эса “сифат – бу ички ва ташқи муайянлик, предметларнинг характерли белгилар системасидирки, уни йўқотса, предмет предметлигини йўқотади” дегантаъриф келтирилади. Бизнингча, сифат мантиқий категориясига энг адекват (ҳаққоний) берилган изоҳ шу бўла олади. Чунки онгимизда “предмет” тушунчаси айнан мана шу характерли белгилар, ички ва ташқи муайянлик туфайли яшайди, сақланади. Инсон тафаккури энг умумий, моҳиятга дахлдор, энг характерли, нисбий муҳим хусусиятга эга тушунчаларни сақлаб қолишга мослашган.

⁶³Бу масала И.М.Хайдаровнинг “Диалектика становления, функционирования и развития системного качества” (-Ташкент, 1984) асарида ёритилган.

⁶⁴Спиркин А.Г. Происхождение сознания. – М.: Наука, 1960. – С. 331.

⁶⁵Спиркин А. Г. Происхождение сознания. – М.: Наука, 1960. – С. 340.

Сифат – муайян белги (хусусият)лар мажмуи экан, бу ерда “хусусият” ҳамда “предмет” тушунчалари ҳам иштирок этади. Агарда сифат категорияси миқдор ва даража категориялари билан умумийликда бўлса, тафаккуримиздаги белги-хусусият (качество) категорияси “нарсa”(предмет) ва “муносабат” категориялари билан мавжудликда:

хусусият → предмет → муносабат

Предметларнинг “ғўзал”, “катта”, “оппоқ” каби белгилари улар (нарсалар)га нисбий барқарорлик бағишловчи, уларнинг сифатий муайянлигини таъминловчи, шунингдек, бошқа хусусиятлар билан алоқасини ифодаловчи элементлар. Шу қарашни назарда тутган ҳолда Г.Хегел предмет тушунчасига хос бўлган мантикий сифат категорияларига, айнан белги маъносига қуйидагича изоҳ берган эди: “Нарсанинг белгиси – бу унинг бошқаси билан алоқадорлиги, муносабати; белги(хусусият) бирор нарсанинг бошқа бир нарса билан муайян муносабати сифатидагина мавжуд.”

Тафаккур категорияларидан яна бири миқдор (количество) дир. Бу шундай мантикий бирлики, предметнинг ташқи белгиларини, муайянлиги– унинг ҳажми, кенглиги, узунлиги, баландлиги кабиларни ифодалаб келади. Нарса белгилари миқдорининг даражаси ошиб бораверган сари унинг сифати ҳам ўзгаради. Бундай жараён миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришига ўтиши дейилади.⁶⁶Буни тилдаги градуонимия ҳодисаси мисолида кўриш мумкин. Масалан, миқдор ўзгаришлари амалга ошаверган сари (уйдан харобагача ёки уйдан қошонагача) ўзининг энг охири (ҳал қилувчи) чегарасига етгач, кескин сифат ўзгаришлари, сакраш содир бўлади: *уй – қошона – хароба*.

Аён бўладики, мантикий категориялар ва уларни турли хил тилларда бериш воситаларини қиёсий ўрганиш тилшунослик назарияси учун ҳам, тил таълими учун ҳам аҳамиятли. Зеро, мантикий категориянинг борлиқ, реал воқелик билан боғланиши лисоний категория ва маъноларнинг булар билан боғланишидан кўра бир поғона яқин ва буни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1-чизма

Воқелик	
Онг(тафаккур)	
мантикий категория	лисоний категория

Демак, тил ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш лисоний категориялар воқеликни бевосита эмас, балки билвосита – воқеликнинг онгдаги инъикоси, миллий тафаккурда шаклланиши ва мантикий категорияларда системаланиши (муносабатлар асосида

⁶⁶Хайдаров И. М.Особенности действия закона взаимоперехода количественных и качественных изменений в современных условиях (09.620- Диалектический и исторический материализм): Автор. дисс. . . канд.филос.наук.–Ташкент,1971.

гуруҳларга бирлашиши) орқали акс эттиради. Лекин бу ерда келтирилган қатор ҳали тўлиқ эмас. Чунки ҳар бир лисоний категория бу категориянинг умумлисоний ёки хусусийлиги, умумлисоний бўлса ҳам, хусусий бўлса ҳам, қайси муайян тилда воқеаниши ва бу тилнинг умумлисоний типологик ҳамда соф хусусий-индивидуал (такрорланмас) сифатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир тилда бетақрор ўзликка эга. Шунинг учун 1-чизма бирмунча тўлдирилиши лозим (2-чизма):

2-чизма

Воқелик	
онг (тафаккур)	
мантиқий категория	лисоний тизим
	лисоний категория

Объектив воқеликдаги барча нарса ва ҳодисалар, мавҳумлик ва аниқлик (умумий ва хусусий ҳодисалар) бир-бири билан зич алоқада, таъсирда бўлгани каби тафаккур категориялари ва тил категориялари ҳам ўзаро уйғунликда ривожланади. Тил мавҳум, умумлашган, кузатишда берилмаган (нутқ билан оппозицияда) унсурларнинг муштараклиги, системаси сифатида энг умумий, юксак тафаккур категорияларини юзага чиқариш воситаси эканлиги мантиқий ва грамматик категориялар муносабатида қайта-қайта ўз исботини топади.

Мантиқий категориялар моҳиятан нолисоний бўлганлиги (онг, тафаккур ҳодисасига асосланиши) сабабли лисоний категорияларни белгилаш ва, хусусан, ажратишга асос бўла олмайди; лисоний категориялар соф лисоний асосларда ажратилади, лекин мантиқий категорияларнинг лисоний ифодаси, хусусан, бу йўналишдаги қиёсий-типологик тадқиқотлар фан учун аҳамиятли.

4-§. Концепт, тушунча, сўз

Концепт – билимлар мажмуи.⁶⁷ Билиш ва тушуниш чуқурлик ва аниқлик сўзлари билан муайянлашади. Шунингдек, билиш борлиқ ҳодисаларига, тушуниш уларнинг замиридаги моҳиятга алоқадор тушунчалардир. Яъни инсон кўп нарсаларни билиши, лекин уларнинг моҳиятини англамаслиги мумкин. Буни Алишер Навоий “Лисонут-тайр” достонида “Кўрлар ва фил ҳикояти” орқали бадий ифодалаган. Кўрлар фил ҳақида кўп нарсаларни билишади, лекин филнинг моҳиятини англаб етмаганлар. Ориф эса уларнинг билимларини умумлаштириш орқали фил моҳиятини англайди. Шу маънода

⁶⁷Қаранг: “**концепт** (concept; konzept) –термин,служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека”: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов.–М.: Филологический факультет МГУ им.М.В. Ломоносова, 1997.– С.90.

кўрларнинг фил ҳақидаги билимларини чуқур, орифнинг фил моҳияти ҳақидаги тушунчасини аниқ дейишимиз мумкин. Тушунчадан эса маъно келиб чиқади. Бугунги кунда замонавий когнитив тилшунослик ёки лингвокогнитология (биз уларни фарқлаш тарафдоримиз⁶⁸) тушунча замиридаги билимларнинг системавий муносабатларини тадқиқ қилиш билан шуғулланмоқда. Билимлар система характериға эға бўлмас экан, у тасаввурлиғича қолади. Барқарор (система)лашган билимлар концепт табиатига эға бўлади. Концепт моҳиятини тушунча ва сўз категориялари билан яхлит парадигмада, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини текширмасдан тушунтириб бўлмайди. Яқин вақтгача тушунча талқинларда тўғридан-тўғри борлиқ билан сунъий равишда боғланар эди. Когнитология самараси ўлароқ бу сунъийликка барҳам берилмоқда ва “қолдириб кетилган” бўғин – концепт чуқур ва атрофлича тадқиқ қилинмоқда. Занжир қанчалик қалин бўғинлардан тузилмасин, ундаги бир заиф бўғин ҳам унинг мустаҳкамлиғига путур етказади, демак, концептнинг ўрганилиши “тасаввур-концепт-тушунча-маъно” занжирини мукаммаллаштиради ва, шу билан бирга, тушунча ва маъно (сўз) ҳақида бизга маълум ва тан олинган қарашларни ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Масалан, концептнинг миллийлиғи кенг эътироф этилар экан, бу, ўз-ўзидан, тушунчанинг ҳам байналмилаллиғи ҳақидаги “мумтоз” ақидаларга раҳна солиши мумкин.

Тушунча – концептнинг “мағзи”. Воқеликнинг инсон онгида акс этиш жараёни – жуда мураккаб ҳодиса. Бунга ҳиссий (бундан тасаввурлар ҳосил бўлади) ҳамда мантиқий билиш (бундан концепт ва тушунча ҳосил бўлади) орқали эришилади. Улар шундай изчил ва босқичма-босқич ҳодисаларки, воқеаларни сезиш, туйиш, идрок этиш, улар ҳақида тасаввур, билим ва, ниҳоят, тушунча ҳосил қилиш жараёни кетма-кет содир бўлади. Масалан, маълум бир фильм (айтайлик, “Келинлар қўзғолони”)ни кўраётганда воқеаларни сезги аъзолари – кўз ва қулоқ фаолиятиға таяниб қабул қиламиз, онг ва хотирамизда мавжуд бўлган ахборот билан қиёслаб идрок этамиз – уқамиз, тушунамиз. Шунинг маҳсули ўлароқ, тафаккуримизда мазкур фильм ҳақида анча абстракт, умумий бир ахборот (маълумот) ҳосил

⁶⁸Тилшуносликнинг ўрганиш объекти ҳар қандай ҳолатда ҳам тилдир.Шу маънода тилшуносликнинг психоллингвистика,лингвокультурология,социоллингвистика,когнитив лингвистика,прагматлингвистика каби йўналишларининг ўрганиш объекти умумий,яъни тилдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас.Масалан,прагматлингвистика тил имкониятларининг прагматик хусусиятларини “тил→мулоқот системаси” йўналишида ўрганса,у тилшуносликнинг,акс ҳолда прагматиканинг таркибий қисми саналади.Когнитив тилшунослик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.Модомики,ўрганиш объекти тил экан,когнитив тилшунослик ўз тадқиқ масалаларини тил→мантиқ→борлиқ йўналишида,яъни маънодан тушунчаға,тушунчадан концептға,концептдан борлиққа йўналган ҳолда ўрганиши лозим.Акс ҳолда у мантиқ,психология каби фанларнинг таркибий қисми бўлиб қолади.Шунинг учун номлари шартли бўлган “концептдан тилға” йўналишидаги когнитив лингвистикани “тилдан концептға” тамойили асосида иш кўрувчи лингвокогнитологиядан фарқлаш лозим.Йўналишлар моҳиятини англашда ҳам мантиқан юқорида айтилган чуқурлик ва аниқлик тушунчаларига таянмоқ мақсадға мувофиқ деб ўйлаймиз.

бўлади, бу – шу фильм ҳақида бизнинг онгимиздаги **тасаввур**дир. Бу тасаввур бизнинг онгимизда манзарали, иллюзиор – кўз олдида гавдаланувчидир. Лекин бу манзаравий тасаввур ҳали билим ёки тушунча эмас. **Тушунча даражасига кўтарилиш учун тасаввур муносабатлар тизимига киришиб, концепт даражасига, яъни системалашган билим даражасига, сўнгра бу концепт жузъийликлардан, манзаравийликдан холи бўлиши, юксак умумийлик даражасига кўтарилиши лозим.** Фильмнинг муаллифи, яратилиш даври, образлар системаси, сюжети, композицияси, ғояси, бадий хусусиятлари, асар ҳақидаги фикрлар, аҳамияти (бу қаторни анча давом эттириш мумкин) кабилар ҳақидаги тўлиқ ва системали тасаввур ҳосил қилинган, концепт шаклланди дейиш мумкин. Тасаввурнинг юқори даражаси (яъни тўлиқ ва системали тасаввур)да **концепт** туғилади.

Фильмнинг шаклий ва мазмуний томонларини ўзга фильмлар ва шу йўналишда ахборот берувчи бошқа манба (ёзма асарлар, оғзаки ривоятлар каби) лар билан қиёслаб, ўхшашлик ва фарқларини аниқлаб, унинг бошқа фильм ва ахборот манбалари билан муносабатларини – умумийлик ёки уйғунлигини ҳамда ажралиб турувчи жиҳатларини (ўхшаш ва зид томонлари, белги-хусусиятлари – сифатларини) онгимизда юқори даражадаги умумий бир яхлитликка бирлаштирамиз. Мана шу умумлашма айтилган фильм ҳақидаги**тушунча**дир. Бу тушунча шу фильм билан узвий боғланган бўлиб, “Келинлар кўзғолони” фильми бу тушунчанинг шакл томони, уни дейлик, “Келинлар кўзғолони” ҳикоясидан, “Келинлар кўзғолони” пьесаси ва “Келинлар кўзғолони” спектаклидан фарқлаб туради. “Келинлар кўзғолони” *фильми* тушунчасининг мазмун томонини ўша фильмдан олинган ахборот мажмуаси, фильмнинг санъат асари сифатида шу ахборотни етказиш хусусиятлари ҳақидаги билимлар ташкил этади. Демак, тушунча инсоний билиш жараёни маҳсули бўлиб, **гўё билиш натижалари (концепт) солиб қўйиладиган идиш ва қутичаларга ўхшайди**; ҳазинада – онгда, хотирада бу идишлар юксак тартиб билан каттароқ идишларга (категорияларга), улар эса махсус жавонларга, жавонлар хоналарга шу даражада қатъий тартиб ва қулайлик билан жойлаштириладик, киши сўзлаётган пайтида – ҳеч қийналмай юз минглаб тушунчалар ичидан кераклисини вақт сарфламай топа олади ва қўллайди. Концептнинг барқарорлиги ва тўлиқлиги, мукамаллиги ва изчиллиги тушунчанинг сифатини белгилайди.

Тушунча сезиш-идрок-тасаввур билан биргаликда ўқиш, эшитиш, тушунтириш орқали ҳам қабул қилиниши мумкин. Демак, **тушунча нафақат концепт идиши, балки уни узатиш воситаси**ҳамдир.

Тушунча – материянинг олий маҳсули бўлмиш миянинг юксак даражадаги маҳсулидир. ⁶⁹**Тушунчанинг сезги, идрок ва тасаввур ва**

⁶⁹Хайруллаев М. ,Ҳақбердиев М.Мантиқ.–Тошкент: Ўқитувчи,1993.–Б.105.

концептдан фарқи шундаки, у муайян белги ва жиҳатларни эмас, балки у концептдаги энг умумий, энг муҳим умумлашмаларнигина сақлаб қолади. Тушунча учун умумийлик хос. УТИЛда тушунчага куйидаги изоҳ берилган:

“ТУШУНЧА1Предмет ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини умумлаштириб, бирлаштириб акс эттирувчи тасаввур. Сўз туркумлари ҳақидаги тушунча. Материя ҳақидаги тушунча. Қўшимча қиймат тушунчаси. 2Умуман нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушуниш. Қишлоққа янги замоннинг янги одамлари келар... ва янги ном, янги тушунча олиб келардилар. П. Турсун. Ўқитувчи.” “Советский энциклопедический словарь”да эса шундай таърифни кўриш мумкин: *“Понятие –1. филос. форма мышления, отражающая существенные свойства, связи и отношения предметов и явлений. Основная логическая функция П. – выделение общего, которое достигается посредством отвлечения от всех особенностей отдельных предметов данного класса.*

2. В логике – мысль, в которой обобщаются и выделяются предметы некоторого класса определенным общим и в совокупности специфичным для них признаком. . . “70

Маълум бўладики, концепт “мағзи”бўлган тушунча – объектив воқеликнинг тафаккурдаги умумлашмаси бўлиб, предметларнинг энг муҳим белгиларини, моҳиятини мужассам этиши билан характерланади.

Концепт ва тушунчанинг ҳосил бўлиш босқичлари, мантиқ ва психологиянинг, тушунчаларнинг таснифи ва ўзаро муносабати масалалари –когнитология ва мантиқ фанларининг тадқиқ манбаи. Бизни бевосита қизиқтирган масала тушунча ва сўзнинг ўзаро муносабатидир.

Концепт, тушунча ва сўз муносабати. Юқорида концепт ва тушунчага берилган шарҳдан ўқувчи тасаввур ва билимнинг тушунча даражасига кўтарилишида сўзнинг аҳамиятини илғаб олган бўлиши мумкин – предмет, белги-хусусият, воқеа, муносабат кабилар ҳақида манзаравий тасаввур яхлитлашиб, система ҳосил қилади, билимларнинг бутунлигидан иборат концептга айланади, у сўз қобиғига киргач, тушунча даражасига кўтарилади. Сўз тушунчанинг моддий қобиғини, шакллантирувчи ва ичида сақлаб турувчи “идиш”ини ташкил этса, тушунча сўзнинг мазмун томони – маъносига асос бўлади. Маъно тушунчанинг энг умумий, характерли жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради. Айтиш мумкинки, умумлаштиришлар натижасида тасаввурлар концептга, концепт тушунчага, тушунча эса маъно даражасига кўтарилади. Буни шартли равишда шундай тасаввур қилиш мумкин:

3-чизма

⁷⁰Советский энциклопедический словарь. – М.: Изд. ИЭД. СЭ, 1981.

Маъно															
Тушунча								Тушунча							
Концет				Концепт				Концепт				Концепт			
Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур	Тасаввур
Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ	Борлиқ
кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал	кодисал
ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари	ари

Концепт, тушунча ва сўз орасидаги изчил алоқа – ниҳоятда кенг масала. Бунга жамият, миллийлик, воқелик ва реаллик муносабатлари катта таъсир кўрсатади. Масалан, ўзбеклар “қор” тушунчасини бир сўз билан атайди, эскимослар эса тахминан ўнта сўз билан қор турларини фарқлайди ва, аксинча, биз отнинг элликдан ортиқ турини алоҳида-алоҳида сўз билан ажратамиз. Эскимослар тилида “от” тушунчасини ифодалаш учун сўз борми ёки йўқми, бу масала бизга қоронғи. Ўзбек учун, бир томондан от, иккинчи томондан, байтал, бия, айгир, қулун, той, ғўнан, дўнан, арғумоқ(ўз ичига олиш муносабатларида турган бўлса ҳам) тушунчаларми-йўқми? **Демак, сўз ва унинг шакли ҳамда маънолари, ҳамда концептнинг миллийлигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаганидек, тушунчанинг ҳам миллийлиги масаласини кун тартибига қўйиш лозим.** Тушунча нафақат миллий, ҳатто балки маълум даражада ҳар бир инсонда маълум маъно ва миқдорда индивидуал табиатга эга, чунки у инсоннинг билим ва тажрибаси, қолаверса ҳаёти, фаолияти, тарбия ва маданияти билан, ўй-фикрлари-ю одатлари, дунёқараши ҳамда маънавий дунёси билан алоқадор. Шу боис тушунчани ривожлантириш ва юксалтириш, шу орқали нутқни ўстириш билим ва мантикий билишга, тажриба ва интилишга боғлиқ. Бунинг барчаси – сўз-тушунча-концепт боғланиши – тил-тафаккур боғланишидек барқарор, бири иккинчисини талаб этадиган, бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган диалектик бирлик эканлигидан далолат беради. Шундай яқин алоқа ва боғланишда бўлган ҳолда тасаввур концептга, концепт тушунчага, тушунча сўзга тенг эмас ва уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бор.

Биринчидан, сўз ташқи – моддий ҳамда ички – мазмун томонларидан иборат. Шу туфайли сўзни лексикологияда мазмун томонидан, фонетика, морфологияда ифода томондан текшириш мумкин. Концепт ва тушунча эса бир томонлама, у – абстракциядан, умумлаштиришдан иборат. Шунинг учун ҳам концепт ва тушунчанинг ташқи структурасини ўрганиб бўлмайди. Сўз эса ўзининг маъноси билангина концепт ва тушунча билан боғланади. Конепт ва тушунча онгимизда фақат мазмун томондан система ҳосил қилади, сўз эса семантик системага ҳам, грамматик, лексик, морфологик, стилистик ва бошқа доираларга ҳам тортилади. Шу асосда сўз ва тушунча, концепт муносабатида биринчи антиномия (зидланиш) ни“сўз икки томонли лисоний бирлик, концепт ва тушунча эса бир томонли бўлиб, тафаккур бирлигидир” деб бериш мумкин.

Иккинчидан, сўзлар мустақил, ёрдамчи ва сўз-гапларга ажралади, концепт ва тушунча билан боғлиқлик эса мустақил сўзларнинг бир қисми – олмош туркумидан бошқаларига хос. Ёрдамчи сўз, олмош концепт ва тушунча билан боғланмаган. Ундов, модал, тақлид ва тақлиф-ишора (масалан, *оҳ, албатта, тиқ-тиқ, ма*) сўзларнинг концепт ва тушунча билан боғланганлиги мунозарали. Бундан ташқари, концепт ва тушунча нафақат сўз билан, балки сўз бирикмаси ва уланинг занжирлари билан ҳам ифодадаланади. Масалан, *аёллар кийими, “Келинлар қўзғолони” ҳикояси, “Келинлар қўзғолони” пьесаси, “Келинлар қўзғолони” спектакли, “Келинлар қўзғолони” фильми* каби. Шу асосда сўз, тушунча, концепт муносабатида иккинчи антиномияни **“барча сўзлар ҳам тушунча ва концептнинг шакли эмас ва тушунча ва концептнинг шакли фақат сўз ҳам эмас”** деб бериш мумкин. Шу зидланишга асос сифатида концепт ва тушунча олинганда “концепт ва тушунча сўз билан ҳам (олим), сўзлар қўшилмаси билан ҳам (*Абу Наср Форобий*), сўз бирикмаси билан ҳам (*Муаллими соний, Шарқ Аристотели*), гап билан ҳам (*Форобий – Шарқ Аристотели*) ифодаланади” дейиш мумкин. Шунинг учун соф мантикий нуқтаи назардан ургочи от – байтал, қулунли от – бия, онанинг акаси – тоға айни бир тушунчанинг шакллариدير. Лекин уларни синоним деб аташ мумкин эмас, чунки улардан бири сўз, бошқаси эса сўз бирикмаси бўлиб, турли лисоний сатҳ бирикляридир.

Учинчидан, тилда айни бир концепт ёки тушунча нафақат турли сатҳ бирикляри билан, балки айни бир сатҳнинг бир неча бирлиги билан ҳам берилиши мумкин (синонимия): *кичик – майда, ўрганмоқ – ўзлаштирмақ, ўлмоқ – вафот этмоқ* . . ва, аксинча, айни бир сўз бир неча тушунчани ифодалаши ҳам мумкин (омонимия): *от – исм – ном; от – маркаб – улов* . . . Бундан ташқари, тилда яна шундай ҳодисалар мавжудки, уларда сўз – сўз маъноси – тушунча, концепт муносабатларидаги номутаносиблик яққол кўриниб туради. Б.А.Плотников куйидаги далилни келтиради: *“Диалектические соотношения содержания и формы языковых единиц наблюдается и в случаях эмантисемии, когда одна и та же материальная форма слова вливает в себе понятия с противоположными значениями. . . Так, например, слово “герой” может относиться к человеку, совершившему боевой или трудовой подвиг, и в ироническом смысле – к человеку, совершившему неблагоприятный поступок (ср. также эмантисемию в словах задуть- задуть доменную печь, но задуть свечу, разбить –разбить стакан, но разбить сквер, убрать мусор, но убрать елку и т. д.”*

Шу асосда сўз-тушунча-концепт муносабатларида учинчи антиномияни **“айни бир тушунча ёки концепт бир неча сўз билан ва бир неча концепт ва тушунча айни бир сўз билан ифодаланиши мумкин”** деб бериш мумкин. Шу боисдан когнитологияда “бахт”

концепти, мантикда “бахт” тушунчаси шартли равишда сўздан фарқлаш мақсадида қўштирноқ билан берилади.

Тўрттинчдан, концепт ва тушунча тафаккур бирлиги, борлиқ алоҳидаликлари ва муносабатларидаги умумий ва муҳим томонларнинг онгдаги инъикоси бўлган ҳолда баҳолаш, унга кимнингдир муносабати қўшимча (ёndoш, ҳамроҳ) маънолари хос эмас; у баҳо маъносидан холидир.⁷¹ Сўз эса, аксинча, коннотатив (қўшимча услубий) маъно бўёғисиз бўлмайди. Масалан, *турк – ангор – афт – башара – ЮЗ – чеҳра – жамол – ораз – узор – рухсор*. . . сирасида юз лексемаси бўёқсиз эмас, балки бетараф бўёқли. Шу хусусият асосида тўртинчи антиномияни **“концепт ва тушунча учун қўшимча маъно хос эмас, сўз эса қўшимча маъносиз бўлолмайди”** деб шакллантириш мумкин. Қизча сўзига эътибор берайлик. Бунда икки тушунча – “қиз” тушунчаси ҳамда “кичрайтириш” маъноси ёки тушунчаси мавжуд, яъни “кичкина қиз” тушунчасини берувчи бир ифода. Демак, икки ва ундан ортиқ тушунча худди шундай ҳолатда биргина сўз билан ифодаланиши мумкин.

Бешинчидан, концепт ёрқин динамик табиатли бўлиб, тушунча нисбий статик табиатга эга бўлса-да, у ҳам тарихий тараққиёт натижасида ўзгариши, ҳатто ўз аксига ўтиши ва бу сўзга таъсир этмаслиги, шунингдек, сўз тамоман ўзгариб, концепт ва тушунчага мутлақо таъсир этмаслиги мумкин. Биринчи ҳолатни биз Ер ва Қуёш ҳақидаги бундан юз йил олдинги ва бугунги тасаввур, билим ва тушунчаларимизнинг қиёсида қўришимиз мумкин. Иккинчи ҳолатни бундан 20 йил олдин кенг ишлатилдан *ревизия, трагедия, область, министр* сўзларининг *тафтиш, фожеа, вилоят, вазир* сўзлари билан алмашганида кўрамиз. Шу асосда “сўз ўзгариб, концепт ва тушунча ўзгармаслиги ва, аксинча, концепт ва тушунча ўзгариб сўз ўзгармаслиги мумкинлиги”, баъзан ҳар иккаласининг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги бешинчи антиномияни ифодалаш мумкин.

Хулоса шуки, фикрлаш ва унинг натижаси ўлароқ сўзлаш қобилияти – инсоннинг икки буюк ютуғи. Тафаккур шакли бўлмиш тушунча умумийлиги, мавҳумлиги билан сўздан фарқ қилади. Тушунчанинг вазифаси, ўзига хослиги – предмет, воқеа, ҳодисалар моҳиятини акс эттиришдан иборат.

Когнитология концептни, мантиқ фани тушунчани ўрганар экан, уларни ҳосил қилиш йўл ва механизмларига таянади. Улар таққослаш, анализ, синтез, умумлаштириш, абстракция кабилардир. Бу мантиқий усуллар мантиқий билиш, ақлий меҳнат жараёнида катта роль ўйнайди.

Сўз – инсон онги, юксак тафаккури маҳсули, у концепт ва тушунчалар билан алоқадор. Сўз ва тушунча ўзаро диалектик

⁷¹Чунки

“муносабат”, “ижобийлик”, “салбийлик”, “бетарафлик/нейтраллик”, шунингдек, “сўзловчи”, “тингловчи” кабиларнинг ҳар бири алоҳида тушунчалардир.

муносабатда бўлганлиги боис, концепт, тушунча ва сўз орасида мувофиқлик ҳам, мувофиқлик ҳам бўлиши мумкин. Бу тилнинг – серқирралиги, ниҳоятда кенг имконият ва шароитга эгалигидан далолат беради.

Концепт ва тушунча – инсоний билиш ва тафаккур маҳсули, сўз унинг воқеланиш шакли. Инсоният, жамият, маданият ва маънавият ҳамиша ривожланишда экан, бу уч унсур ҳам мутараққий бўлиб, бир-бирига таъсир этади, ўзгаради ва янгиланади.

5-§. Ҳукм ва гап

Ҳукм ҳақида тушунча. Тушунчалар муносабатни, яъни нарса ва ҳодисаларнинг объектив борлиқдаги зиддиятли табиатини, уларнинг диалектик муносабатини ифодалаш натижасида фикр пайдо бўлади. Фикр ҳукм орқали воқеланади. “Ҳукм фикр бўлиб, унда бирор нарса ҳақида нимадир тасдиқ қилинади ёки инкор этилади. Фикрнинг манбаи – реал борлиқ. Масалан, *Барглар шитирлади*. Реал борлиқда барглар ва уларнинг ҳаракати мавжуд, борлиқдаги бу предмет ва унинг ҳаракати онгда акс этиб, икки тушунча (предмет – барглар ҳақидаги тушунча ва унинг белгиси – ҳаракати ҳақидаги тушунча) шаклланади ва бу тушунчаларнинг қўшилиши ҳукмни, фикрни келтириб чиқаради.”⁷² Демак, ҳукм бирор предмет, воқеа ё ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёхуд инкор фикрдир. Тафаккур барча инсонлар (улар қайси тилда гаплашишларидан қатъи назар) учун объектив реалликини, олам асосидаги, ривожланишидаги диалектик қонуниятларни акс эттириш воситаси бўлганидек, тафаккур категорияси бўлган ҳукм ҳам реал боғланишларни, нарса муносабатларини ифодалайди. Масалан, *Копток – думалоқ*. Копток реал борлиқдаги (биздан ва онгимиздан ташқарида бўлган, онгимиз, сезги аъзоларимизга таъсир этадиган) маълум бир воқелик, думалоқлик воқелиқдаги мавжудотларнинг белгиларидан, шакллари ҳақидаги тасаввурлардан бири. “Копток – думалоқ” ҳукмида шу икки тушунча ва уларни атаб келаётган сўзлар бирлашади ва ҳукм юзага келади. Шу туфайли чин ва хато ҳукм фарқланади. Чин ҳукм нарса ва ҳодисалар муносабатининг объектив реалликка мослигини англатса, хато ҳукм унинг аксини кўрсатади: *Копток – учбурчак*. *Копток – думалоқ* ҳукмида унинг мазмунини билан борлиқдаги муносабатлар мос келади, шу боис бу ҳукм чин саналади. *Копток – учбурчак* ҳукмида бундай мувофиқлик йўқ ва бу – хато ҳукм. Шу асосда ҳукм ҳамиша икки аъзоли – у субъект ва предикат қисмлардан иборат.⁷³ СЕС(Советский энциклопедический словарь)да

⁷²Азизов О.Тилшуносликка кириш.–Тошкент: Ўқитувчи, 1963.–Б. 115.

⁷³Мумтоз мантиқ фанида “субъект” маъносида *мавзу* (араб.*мавзу* (“яъни баён манбаи” сўзидан) ва “предикат” маъносида *маҳмуд* (араб.“юкланган”, “ортирилган”) атамалари қўлланган. Лекин ҳозирги мантиқ фанида ҳам *субъект* ва *предикат* атамалари ўзлашганлиги сабабли биз ҳам улардан фойдаланамиз.

ҳукм(суждение)га қуйидагича таъриф келтирилади: “1) *то же, что высказывание*; 2) *умственный акт, реализующий отношение говорящего к содержанию высказываемой мысли и связанный с убеждением или сомнением в её истинности или ложности.*”

Мантиқ ва тилшунослик муносабатларнинг икки тури – атрибутив ва предикатив муносабатларни ажратади. Икки ва ундан ортиқ тушунчанинг белги (сифат) ва нарса (мавжудот, ҳодиса) муносабатлари билан боғланиши атрибутив бирикмани ҳосил қилади. Атрибутив бирикма мазмунан тушунчага тенг ва бошқа – ҳажми ундан каттароқ бўлган тушунчага тобеланади(таркибига киради). Масалан, *ўқиш китоби* бирикмаси “*китоб*” тушунчасининг, *молга қул* бирикмаси “*қул*”, *худодан қўрқмоқ* бирикмаси “*қўрқмоқ*” тушунчасининг таркибига киради.

Икки ва ундан ортиқ тушунчанинг тасдиқ/инкор муносабатлари билан боғланиши предикатив боғланишни, предикатив боғланиш эса ҳукм мантиқий категориясини ҳосил қилади. Ҳукм предикати субъект тушунчасига нисбатан кенг, умумий, уни белгилаб, тасвирлаб келадиган тушунча. Оддий бир ҳукмда умумийлик ва алоҳидалик диалектикаси бутун мураккаблиги билан ўз аксини топади. Масалан, *Булбул – қуш*. “Булбул”тушунчаси қушларнинг бир турини маълум бир жинсга бирлаштирмоқда. Қуш ва булбул тенг ҳам, бир-биридан узилган ҳам эмас; қуш жинси фақат булбулдан иборат эмас, иккинчидан, булбулга хос бўлган барча сифатлар (масалан, кичик жуссалилик ва мусиқий овоз) ҳамма қушларга хос эмас. Шу боис ҳукм объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятининг умумий зиддиятларини акс этириши билан тафаккурнинг энг муҳим шакли мавқеида туради.

Баъзи олимлар ҳукм таркибини учга– субъект, предикат ва боғлама(рус. *связка*)га бўладилар.⁷⁴ Бунда боғлама сифатида кесимлик кўрсаткичи (*–дир/ эмасдир* (ўзб.) / *есть* (рус.) / *ист* (нем.) / *ат* (ингл.) / *аст/ҳаст*(форс-тож.) х.) юзага чиқади. Ҳукмнинг 2 ёки 3 қисмдан иборатлиги –мантиқ фанининг ўз ички муаммоси. Лекин тилшунослик нуқтаи назаридан фикр ифодасини 3 таркибли деб санаш маъқул⁷⁵, Зеро, ҳукмнинг тилдаги муқобили –гапнинг кесим таркиби ҳамиша мураккаб бўлиб, энг кичик кўриниши [WPm] (яъни “атов бирлиги+кесимлик кўрсаткичи”) қурилишига эга.

Мантиқ фанининг ҳукм билан алоқадор бўлган хусусий муаммоларидан яна бири сўроқ, ундов ва буйруқ гапларда ҳам ҳукм мавжудлиги ёки йўқлиги масаласи. Уларда тасдиқ ёки инкор маъноси ноаниқлиги сабабли бундай гаплар мустақил ҳукм эмас, деган қараш

⁷⁴Қаранг: Таванц Р.В.Вопросы теории суждения.–М.: Наука, 1955.–С.37–38; Азизов О.Тилшуносликка кириш.–Тошкент: Ўқитувчи, 1963.–Б.116.

⁷⁵Мантиқ фанида ҳукмнинг уч таркиблиги сифатида қаралишининг мантиқни тил ҳодисаларига бўйсундирилиши сифатида баҳоляниши бежиз эмас.

мантиқшунослиқда Арасту давридан бошлаб ҳозиргача мунозара бўлиб келмоқда.⁷⁶

Ҳукмнинг гап билан боғлиқлиги. Ҳукмнинг тилда ифодаланиш шакли –гап. Гап лисоний категория, у тилшуносликнинг синтаксис бўлими объекти. У коммуникатив (алоқа-аралашув вазифасини бажарувчи) бирлик, фикрни ифодалаш ва узатиш, яъни фикр алмашиш учун хизмат қилади. Гап мантиқий-предикатив муносабатнинг лисоний ифодаси бўлган эга-кесимнинг синтактик боғланиши натижасида юзага келади. Демак, гап ҳукмнинг тилдаги шакли, тафаккур маҳсулини тилда (аниқроғи, нутқда) ифодалаш учун хизмат қилади. Гап – тугалланган маъно ва тугалланган оҳангга эга бўлган нутқий бирлик. Ҳукм ва гапнинг ўзаро муносабатини ўрганар эканмиз, аввало, улар орасида қуйидагича мутаносибликка эътибор бериш лозим:*Отам ўқитувчидир* ҳукми ва гапида *отам*бирлиги мантиқан субъект (S), грамматик жиҳатдан эга(Э)дир. *Ўқитувчи* қисми мантиқан предикат (P), грамматик кесим (K) бўлиб, –*дир*мантиқан боғлама (Б), грамматик жиҳатдан кесимлик кўрсаткичи – *аффикси*(А)дир. Юқорида келтирилган ҳукм–гапда S = Э, P = K, Б = А муносабатлари, яъни мантиқий ва грамматик ҳодисаларнинг ўзаро мутаносиблиги воқеланган. Мана шундай мутаносибликни *Каримжон ухлади, Бола югуряпти, Қизча ўқияпти* каби ҳукм-гапларда ҳам кўрамиз. Ҳукм ва гап таркибий қисмлари орасида ўзаро мутаносиблик мана шундай ҳолатлар билан чекланади, холос. *Чиройли қизча баланд овоз билан китоб ўқимоқда* гапида юқорида кўрилган мутаносиблик бўлмайдиган, чунки бу гапнинг грамматик бўлинишида эга ва кесим каби гап бўлакларидан ташқари аниқловчи ва ҳол ҳам бор. Мантиқан эса бу ҳукм S (*чиройли қизча*) ва P (*баланд овоз билан китоб ўқи-*) ҳамда Б (*–моқда*) қисмларидан иборат.

Шу асосда биз ҳукм ва гап орасидаги қуйидаги фарқларни ажратишимиз мумкин.

Биринчидан, ҳукм ҳамиша икки асосий ва бир боғлама қисмдан иборат, гап эса эга, кесимдан ташқари бошқа бўлакларни ҳам ўз ичига олади.

Иккинчидан, бир гапда (масалан, Ўзбекистон – мустақил республика гапида) мантиқий урғу қайси бўлакка қўйилиши ва гапнинг актуал бўлинишига боғлиқ равишда субъект (актуал тема) мавқеида ҳам, предикат (актуал рема) мавқеида ҳам шу гап таркибидаги ҳар қандай тушунча кела олади, гап бўлаклари мавқеи эса (ўрни ва шакли ўзгармаса) барқарордир. Ёки Кеш Амир Темур томонидан обод қилинди гапида Кеш эга, обод қилинди кесим, Амир Темур тарафидан тўлдирувчи мавқеида. Бу ҳукмда эса S – Амир Темур, P эса Кеш обод

⁷⁶Фанда диалектик позицияда турмаган тадқиқотчилар ўрганиш манбаидаги бундай онтологик зиддиятларни, одатда, фандан четлаштириб, ёндош фанлар таъсирида вужудга келган ва бу фан учун бегона бўлган сунъий муаммолар сифатида баҳолайдилар. Хусусан, юқорида саналган муаммолар тилшуносликнинг мантиққа таъсири сифатида қаралади.

қилинди қисмидир. Бундан гапнинг бўлақларга ажралиши билан шу гап замирида яширинган **ҳукмнинг тушунчаларга ва S, P га бўлиниши кўп ҳолларда бир-бирига мос келмайди** деган хулосага келиш мумкин.

Учинчидан, айрим Тоққа чиқилади, Бу ишни тезда бажариш лозим каби шахсиз гапларда эга мутлақо йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Улар – бир таркибли гаплар. Ҳукм эса ҳеч қачон бир таркибли бўлмайди. Юқорида келтирилган гапларда ифодаланган ҳукм мажхул (номаълум, ноаниқ, лекин мавжуд) субъектли ҳукм саналади. Демак, **гап бир таркибли ҳам, икки таркибли ҳам бўла олади, ҳукм эса ҳамиша икки таркиблидир.**

Тўртинчидан, мантиқий [S – P] предикатив муносабати ҳамма вақт ҳам эга-кесим муносабатига тўғри келавермайди. Масалан:

Каримжон келгач, дарсни бошлади.

Каримжон келгач, Салимжон дарсни бошлади.

Каримжон келди, Салимжон дарсни бошлади.

Каримжон келди, дарсни бошлади.

ҳукмларида 8 та [C – P] бор: 1) *Каримжон келгач*; 2) *Каримжон дарсни бошлади*; 3) *Каримжон келгач*; 4) *Салимжон дарсни бошлади*; 5) *Каримжон келди*; 6) *Салимжон дарсни бошлади*; 7) *Каримжон келди*; 8) *Каримжон дарсни бошлади*.

Бу ерда келтирилган гапларда эса 6 та кесим шакли бор, холос (*Каримжон келгач* бирикмасида мантиқий предикатив алоқа бор, лекин эга –кесим алоқаси йўқ). Шу асосда **ҳукм асосини ташкил этувчи мантиқий предикатив алоқа ҳамма вақт ҳам гап асосини ташкил этувчи эга-кесим (кесимлик) алоқасига тўғри келмайди, предикативлик кесимликдан кўра кенгдирдеязохлашга тўғри келади.**

Бу масала туркий тилшунослиқда алоҳида мавқе ва аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, унинг устида бирмунча тўхталиш лозим: предикативликнинг кесимликка мос келмаслиги ҳодисаси туркий тилларда ҳинд-европа тилларидан кўра кенгроқ тарқалган ва анча муаммолар туғдирган. Чунки туркий тилларда хусусий бажарувчили (субъектли, фоилли) равишдош (*Раҳимжон келгач / келибқ / келгандан сўнг, келмасдан, ишга киришдик*), сифатдош (*Сиз ўқиган китоб қизиқарли эди*) кенгайган бирикмалари, сочи узун қиз. . . каби қурилмаларда предикатив алоқа мавжуд, лекин кесимлик муносабати йўқ. Бундай қурилмалар ҳинд-европа тиллари учун хос бўлмаганлиги, Ғарб тилларида гап билан берилиши сабабли мантиқий ва европача грамматик мезонлар асосида уларни гап сифатида баҳолаш ҳоллари кўп учрайди ва фанда (жумладан, ўзбек тилшунослигида) ҳар хил зиддиятлар, грамматик талқинларда ўнғайсизликлар туғдиради, масалан, қўшма гапга “икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан бутунлиги” дея таъриф берилгани ҳолда *Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади* сингари гаплар (иккита предикатив

муносабат борлиги сабабли) қўшма гап дейилади. Ваҳоланки, қўшма гап таърифи асосида бундай қурилмаларни қўшма гап сифатида баҳолашда мантиқий хатолик бор. Бу хатони соф мантиқ нуқтаи назаридан силлогизмлар асосида аниқлаш мумкин:

1. Қўшма гап таркибий қисмлари – содда гаплар.
2. Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади қўшма гап.
3. Демак, Раҳимжон келгач ва Салимжон дарсни бошлади содда гапдир.

Бу ҳукм Салимжон дарсни бошлади қисми учун тўғри, чунки у ҳақиқатан ҳам нутқда мустақил қўланилиши ва маълум бир фикр англатиши мумкин. Лекин бу фикримиз гапнинг Раҳимжон келгач қисми учун хато, зеро бу таркибий қисм мустақил қўлланиш, алоҳида содда гап бўлиб келиш имкониятига эга эмас. Бунда $S = P$, $P = K$ бор, лекин $B = A$ (яъни мантиқий боғламанинг кесимлик аффиксларига тенглиги) йўқ. Шунинг учун Раҳимжон келгач таркибий қисмида мантиқий $[S - P]$ (яъни ҳукм) бўлиши мумкин, лекин грамматик $[Э - К]$ бўла олмайди, сабаби – келгачсўзи таркибида бу шаклга нутқда мустақил қўлланиш қобилятини берувчи $[A]$ таркибий қисми йўқ. Шунинг учун у содда гап бўла олмайди. Демак, бу силлогизмнинг асосларида хато бор. У қуйидаги икки йўлдан бириёрдамида тузатилиши мумкин:

а) биринчи асос тузатилади: “қўшма гапнинг таркибий қисмлари содда гап бўлиши шарт эмас”;

а) иккинчи асос тузатилади: “...” гапи қўшма гап эмас. Шунинг учун А.Ғуломов ва М. Асқароваларнинг юқорида келтирилган Раҳимжон келгач, Салимжон дарсни бошлади каби гапларни қўшма гап сифатида талқин этувчи дарслигида “қўшма гапдаги . . . қисмлар мустақил содда гап, айрим гап саналмайди” деб алоҳида таъкидланади.⁷⁷

Бундай муносабатни Сиз ўқиган китоб кизиқарли эди, Сочи узун қиз жилмайди, Раҳимжон, кўзлари чақнаб, қизга қаради, Сочлари – қоп-қора ва калта қирқилган – қошлари устига тушиб турарди каби қурилмаларда ҳам, русча ҳазиломуз, диалектал шаклдаги Сняв шляпу, дождь пошел (Л.Толстой)⁷⁸ ҳодисаларда ҳам кўриш мумкин. Бу қўлланишларда $[S - P]$ мавжуд, лекин $[Э - К]$ йўқ.

Раҳимжон келди, Салимжон дарсни бошлади гапидабошқа ҳолатни кўрамиз. Бунда келди ҳам, бошлади ҳам $[A]$ билан (яъни кесимлик аффикслари) билан шаклланган ва бемалол мустақил қўллана олади – мантиқий P грамматик K га мос келади.

Мантиқий $[S-P]$ ва грамматик $[Э-К]$ номувофиқлиги сабабли тишуносликнинг мантиқ ҳам чуқурроқ алоқада бўлган семантик синтаксис йўналишида грамматик гапдан ташқари *пропозиция*

⁷⁷Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. – Б. 49.

⁷⁸Рус тили учун бу номувофиқ шакл ва қўлланиш туркий тиллар таъсирида пайдо бўлган бўлиши мумкин.

тушунчаси ажратилади. Пропозиция мантикий ҳукмга грамматик гапдан кўра анча яқин.⁷⁹Пропозиция категорияси кўп ҳолларда мантикий ва грамматик фарқларни ҳаспўшлашга хизмат қилади.

Ҳукм (мантикий ҳодиса) ва гап (лисоний ҳодиса) нинг ўзаро муносабати билан танишиб, хулоса қилиш мумкинки, бу ҳодисалар ўзаро алоқадор, бир-бири билан боғлиқ ва мутаносиб, аммо айтиш бир нарсаси эмас. Уларни бир-бирининг алоқадорлигида кўриш ва таҳлил этиш шарт ва зарур, аммо мантикий ҳодиса асосида лингвистик, аксинча, лисоний ҳодиса асосида – мантикий (яъни мантиққа оид) хулоса чиқариш мумкин эмас. Тилшунос мантиқ, мантикий ҳодиса ва мезонларни, мантиқшунос тилшунослик, лисоний бирлик ва лингвистик мезонларни билиши ва фарқлай олиши, уққан бўлиши шарт, лекин уларни аралаштирмаслик кўникмасига ҳам эга бўлиши зарур. Акс ҳолда мантиқшунос олдида ҳам, тилшунос олдида ҳам қатор сунъий муаммолар пайдо бўлади.

Учинчи фасл

ТИЛ – РАМЗИЙ СИСТЕМА

1-§. Рамз, тимсол, семиотика

Рамз ва унинг табиати. Рамз тушунчаси – кўп маъноли. Олимлар томонидан унга ҳар хил таъриф берилган. Баъзи олимлар рамзни ниманидир алмаштира олувчи, қулайлик учун бирор нарсаси ўрнини эгалловчи бошқа нарсаси деб ҳисоблашса (масалан, Ж.Бирс), бошқа бир нуқтаи назар эгалари “бошқа бир нарсаларни ўзининг табиий хусусиятлари орқали эмас, балки инсонлар томонидан келишилганлик, қабул қилинганлик асосида англатиш учун яратилган моддийлик” сифатида талқин қиладилар.⁸⁰ Қомусий адабиётларда эса рамз (рус. *знак*, ингл. *signe*, нем. *zeichen*) тушунчаси қуйидача тавсифланади:

1. “Рамз (знак) – моддий (материал) қабул қилинадиган предмет (ҳодиса, кўриниш) бўлиб, ҳиссий билиш жараёнида ва одамлар орасидаги муносабатларда бирор предмет ёки предметнинг муайян хусусияти, муносабатини ифодалаш ҳамда ахборотни сақлаш, уни ёки унинг маълум бир қисмини узатиш учун хизмат қилади”⁸¹.

⁷⁹Қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.

⁸⁰Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИГЛ, 1971. – С. 95.

⁸¹Философская энциклопедия. I. II. – М.: Изд. ИЭА, 1962.

2. “Рамз (знак) – бошқа бир предметнинг, белги ёки муносабатининг вакили сифатида намоён бўлувчи, ахборот (информация, билим)га эга, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш учун ишлатиладиган моддий предмет (ҳодиса)”⁸².

3. “Рамз (знак) –бошқа бир нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракатни аташ, ифодалаш, у ҳақда хабар беришга хизмат қилувчи, бевосита кузатишда берилган (сезги органларига таъсир этадиган) моддийлик.”⁸³

Одатда, *рамз* атамаси*ишора*, *белги*, *тимсол* (символ) терминларига синоним сифатида қўлланилади. Аммо улар орасида маълум фарқ мавжуд. Белги, асосан, предметнинг маълум бир хусусияти, муҳим, ажралиб турувчи сифати бўлса, тимсол муайян бир ғоянинг, идеал ҳодисанинг моддийлаштирилган ифодаланиши, нарсанинг ўзи эмас, балки уни эслатиб турувчи, кўз олдимизда гавдалантирувчи моддийлик маъносига эга бўлиб, унга кўпинча кўтаринкилик, тантанаворлик бўёғи, қўшимча маъно хос: *Кабутар – тинчлик тимсоли*. Рамз бирор предметнинг воқеа-ҳодиса ёки хусусиятига ишора қилувчи, англатувчи, унинг ўрнида келиб, мулоқот жараёнида алмаштира олувчи моддийлик. *Рамз* сўзи *тимсол* атамасига хос бўлган бўёқлардан холи. *Фан*, *жумладан*, *тилшуносликдаги ишора* сўзи ҳам, баъзан *шартли белги* бирикмаси ҳам, шу маънода қўлланади. Бу атамаларнинг қўлланишидаги фарқ кескин эмас, улар бир-бирини бемаълал алмаштира олади. Биз, асосан, *рамз* атамасидан фойдаланамиз, чунки бу сўзда биз учун зарур бўлган “нарсa (аталувчи, номланувчи)нинг ўзи эмас, балки бошқа, лекин уни эслатувчи моддийлик” маъноси бошқа атамалардагидан кўра ёрқинроқ. Рамз муайян бир мазмунни, ғояни бошқаларга етказиш вазифасини бажаради. Масалан, йўл четидаги қошиқ ва вилка (ёхуд бошқа шунга ўхшаш) тасвирли рамз яқин ерда ошхона, тамадди қилиш имконияти мавжуд жойни билдиради – у ошхона рамзи. Шундай қўлланилишда *рамз* атамасининг *тимсол*, *белги*, *ишора* атамаларига кўра қулайлиги қуйидаги гапларни қиёслаганда ойдинлашади:

Қошиқ-вилкали тасвир – ошхонаборлиги	рамзи
	тимсоли
	белгиси
	ишораси
	шартли белгиси

Тимсол, *белги*, *ишора* каби сўзларга бу матнда воқеланган маънодан бошқа маънолар ҳам хос. *Рамз* сўзига эса шу матнда воқеланган маънодан ўзга мазмун хос эмас. Шу боис махсус термин

⁸²БизД. СЭ. – М.: ИПЛ, 1972. Т. 9;ИЗД. СЭ С. – М.: Изд. ИЗД. СЭ , 1981.

⁸³Философский словарь. Под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. – М.: Изд. ИЗД. СЭ , 1968. – С. 120.

сифатида шу сўздан фойдаланиш қулай. Бундан ташқари, *рамз* сўздан *рамзлик*, *рамзий*, *рамзсимон* каби сўзларни яшаш қулай.

Рамзнинг муҳим жиҳатлари. Рамз учун умумий онтологик (табиий, зотий) хусусият – сезувчига ўзи ҳақида эмас, балки **сезилиш** (кўрилиш, эшитилиш, туйилишқаби) **асосида** бошқа нарсга ҳақида **ахборот** бериш. Ана шундай икки томонли моддийлик рамз саналади. Рамзнинг икки томонлилиги моддий (материал, ташқи, зоҳирий, очиқ, ифодаловчи) ва маъновий (мазмуний, идеал, ички, ботиний, ифодаданмиш)⁸⁴ томонлардан иборат бўлишида намоён бўлади.

Илмий адабиётларда рамзнинг таснифи хилма-хил. Дастлаб уларнинг 3 тури фарқланади:⁸⁵

- 1) рамз-нусха;
- 2) рамз-белги;
- 3) рамз-тимсол.

Рамз-нусха – предметнинг ташқи кўрилиши билан айнан, ўхшаш рамзлар. Масалан, фотосурат, қўл излари нусхаси, пиктографик ёзувлар бу турга мисол бўла олади. Рамз-нусхада шакл томони билан хабартомони орасида табиий боғланиш мавжуд бўлади, бунда, одатда, ифода хабар асосида шаклланади.

Рамз-белги, маълум бир сабабга кўра, ўзи билан боғланган предмет (ҳодиса)лар ҳақида маълумот берадиган кўрсаткичлардир. Буни *симптом* ёхуд *белгилар* ҳам деб аташади. Мисол учун юқори ҳарорат (иситма) ёки йўтал – касалликнинг, кулиб турган чехра – қувноқлик белгиси(симптоми). Рамз-белгиларда шаклга хабар орасидаги боғланиш кўп ҳолларда табиий.

Рамз-тимсол кўпинча сиёсий ва бадий мақсадда ишлатилади. Масалан, Чўлпон шеъриятида “кундан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал” дея таърифланган гўзал эрк ва озодлик тимсоли, символидир. “Лисонут-тайр” достонида Семурғ борлиқни яратувчи ва унинг асоси, моҳияти бўлмиш Ҳақ тимсоли, қушлар Ҳаққа етишишни мақсад қилиб қўйган солиқлар, ундаги водийлар эса риёзат босқичларининг мажозий рамзи. Бутун маърифий мумтоз адабиётимизнинг “Қутадғу билиг”дан бошлаб Алишер Навоий ва Машраб асарларигача барчаси мана шундай маърифий рамз-тимсоллар асосида ёзилган.⁸⁶ Байроқ, герб, муҳр каби тимсоллар ҳам шундай рамзлардир. Бундан ташқари, рамзнинг кенг тарқалган турларидан бири шартли рамзлар (ёки соф рамзлар)дир. Соф рамзларда шаклвахабар орасидаги боғланиш ижтимоийшартланганлик табиатига эга бўлади. Шартли рамзлар моҳиятан рамз-тимсолларга жуда яқин.

⁸⁴Илмий адабиётларда, одатда, *даракчи* ва *хабар* атамалари қўлланади.

⁸⁵Қаранг: Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование.–М.:ИПЛ,1971.–С. 94: “Определение Пирса включает в число знаков широкий круг объектов, которые делятся на три группы: 1) знаки-изображения (icon); 2) знаки –индикаторы (index) и 3) знаки-символы (symbol).”

⁸⁶Қаранг: Комилов Н.Тимсоллар тимсоли.Алишер Навоий.Ғазаллар ва шарҳлар.Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А.Шаропов,Б.Эшпўлатов.–Тошкент: Камалак,1991. –Б.98-109; Воҳидов Р.,Неъматов Ҳ.,Маҳмудов М.Сўз бағрида маърифат.–Тошкент: Ёзувчи,2001.

Рамзларнинг яна бир таснифи уларнинг зотий/онтологик, натуралистик, биологиклиги (ифодаловчи билан, масалан, тутун/хабар/олов / орасида боғланиш зотий, онтологик ва бирисиз иккинчиси бўлмаслиги) ёки сунъийлиги (одамлар томонидан ўрнатилганлиги) хусусияти асосида. Бунда рамз-белгилар, рамз-нусхалар – зотийрамз, рамз-тимсол, шартли рамзлар эса сунъий рамзларсирасига киради.

Рамзларнинг бошқа бир таснифи уларнинг табиийлиги (ифодаловчи ва хабар орасида боғланиш табиат томонидан, инсон аралашувисиз ўрнатилганлиги) ёки ижтимоийлиги (конвенционаллиги – инсон томонидан маълум бир жамият доирасидаги шартлилик, келишилганлик асосида қабул қилинганлиги) асосида. Бу таснифда рамз-тимсол ва шартли рамзлар ижтимоий, рамз-белги ва рамз-нусхалар табиийлик сифатида тасниф этилади. В.М.Солнцевнинг фикрича, рамз вазифасига кўра нимагадир ишора қилиш ва конвенционаллик(яъни келишилган ижтимоийлик) хусусиятига эга. Олим бу ўринда “рамзий қўлланилиш” тушунчасини киритади ва шу йўл билан рамзларнинг шартлилиги ва шартсизлиги табиатини очиб беради: *“Знаками, в терминологическом смысле слова, по видимому, “целесообразно” называть предметы, которые обозначают другие предметы не в силу своих природных свойств, а в силу того, что они, эти предметы, наделены людьми свойством обозначать какие-то другие предметы. Такие знаки являются (сознательно или стихийно) условными знаками.”*Шартсиз рамз, яъни рамзий ишлатилган, рамз бўлмаган предметни тавсифлаш учун қуйидаги мисолни келтиради: “Предметнинг маълум бир белгиси ё хусусияти шу нарсанинг ўзини аташ учун қабул қилинган ҳолатдагина рамзга айланади. Масалан, кўз ўнгингиздаги гулханнынг тутуни гулханнынг рамзи бўлолмайди. Биз гулханни кўрмай, масалан, узоқдан фақат тутунни кўриб, ўша ерда ўт, олов, гулхан борлиги ҳақида ахборот олган тақдирдагина бу тутун гулханнынг рамзи, зотий, табиий рамз-белгиси – шартсиз рамз бўла олади. Бундай ҳолатда тутуннинг рамзий қўлланилиши, яъни тутуннинг гулхан атрибути ва даракчиси сифатида келиш ҳодисаси юзага чиқади.⁸⁷

Дарҳақиқат, истаган исм, ном – бу шартли белги, у ихтиёрий, шу йўл билан бирга жамият учун мажбурий ҳамдир. Бунда исталган предмет ёки хусусият исталган предмет, ҳодисанинг рамзи бўлиб келиши мумкин. Мисол учун, семофор чироклари муайян мақсадни, вазифани бажаради. Қизил чироқ тўхташ, йўлнинг берклиги маъносини билдиради. Аммо бу қизил ранг “тўхтамоқ” маъносини ифодалайди, дегани эмас. Қизил рангнинг ўзи тўхташ маъноси билан ҳеч қандай зотий, табиий алоқада эмас. Бизда қизил ранг кишилар онгида турлича ғояларни – қон, ёшлик, жўшқинлик, севги (қизил гул мисолида) кабиларни билдира олиши мумкин. Бундан ташқари, семофорнинг

⁸⁷Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование.–М.: ИПЛ,1971. –С.96.

“тўхташ” вазифасини англатувчи чироғи ранги сифатида исталган ранг олиниши мумкин эди, лекин жамиятимизда шу ранг мана шу вазифада қабул қилинган, ижтимоий келишилган ва барча йўловчилар учун мажбурий ва қатъий. Бу ерда рамзда даракчи ва хабар орасидаги боғланишнинг ихтиёрийлиги (тўхташ маъносини ифодалаш учун исталган ранг қабул қилиниши мумкин эди) ва ижтимоий мажбурийлиги (қабул қилинган, жамият аъзолари учун ихтиёрсизлиги) ёрқин намоён бўлади. Яна бир мисол. Йўтал, одатда тумов ва шамоллашнинг белгиси (симптоми). Бу табиий, биологик рамз. Йўтални шартли-ижтимоий (конвенционал) рамзга айлантириш мумкин. Масалан, икки киши (Раҳимжон ва Каримжон) ўзаро келишиб, шартлашмоқда.

Раҳимжон:

- Қуёш ботиши билан бораман.

- Хонамга кираётганда, ёнингда ҳеч ким бўлмаса, 3 марта йўталиб кир. Сен эканлигингни биламан ва ўрнимдан тураман.

Бу ҳолатда касалликнинг табиий рамз-белгиси бўлган йўтал тамоман бошқа ижтимоий вазифада – маълум бир киши учун маълум бир киши унинг олдига кираётганлигини ифодалаш учун сунъий ижтимоий рамз сифатида қўлланмоқда.

Ҳар қандай сунъий ижтимоий рамз маълум бир жамиятдагина (юқоридаги мисолда икки ўзаро шартлашган кишилар Раҳимжон ва Каримжон орасида) ва фақат бошқа бир рамз билан боғланиб(бошқа бир рамз билан оппозицияда бўлиб), бутунлик – система тузгандагина белгиланган бир вазифани бажара ва яшай олади. Юқоридаги мисолда ҳам йўтал рамзи йўталнинг эшитилмаслиги (йўқлиги) билан оппозиция ҳосил қилади. Зеро, бунда Каримжон учун йўталнинг эшитилиши ҳам, эшитилмаслиги ҳам аҳамиятга эга. Шунинг учун сунъий ижтимоий рамзларнинг яшаш тарзи маълум бир бутунликда, системада бирлашиш билан боғлиқ. Бундай системалар – рамзий система (рамзий тизим, семиотик система) деб аталади.

Демак, ҳар қандай нарса ёки ҳаракат маълум бир рамзий тизимда сунъий ижтимоий рамз сифатида исталган турдаги воқеа-ҳодиса, ғоянинг даракчиси, хабарчиси сифатида воқеланиши мумкин. Бу эса жамият учун жуда улкан ва қулай имкониятлар яратиб беради – битта оддийгина рамзда жуда катта миқдордаги ахборотни ҳеч қандай зиддиятсиз мужассамлаштириш – кодлаштириш, турли-туман шаклларда унга ишлов бериш, сақлаш, узатиш, қабул қилишга йўл очади. Жамиятимизда бу масалалар билан шуғулланувчи ва оммавий йутуғи замонавий компьютерлар бўлган махсус фан – семиотика фани мавжуд. Информатика –семиотиканинг бир тармоғи.

Семиотика фани ва рамзий тизимлар. Семиотика (ёки *семиология*; юнонча *сема* – “рамз” сўзидан) – рамз ва рамзий системалар хусусиятини ўргатувчи махсус фан. Семиотика барча фанларга алоқадор – ҳам улардан озиқланадиган, ҳам уларни

озиклантирувчи фан. Зеро, барча фанлар, ҳаётимизнинг барча жабҳалари ҳамиша рамзлар билан иш кўради Барча соҳа ва фанлар рамзий тизимлари ва рамзларининг ўз хусусияти бор. Семиотика – рамзларнинг, рамзий тизим (система)ларнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи ва ўргатувчи фан. Шу боис унинг бошқа фанлар билан боғланиши икки томонлама – ҳам улардан озиқланади, ҳам уларни озиқлантиради.

Семиотиканинг асосчиси америкалик файласуф, математик ва мантиқшунос Чарлз Пирс (1839-1914) дир. Мустақил фан сифатида бизда у яқинда шаклланди.⁸⁸ СССРда 1960-йилларга қадар семиотика ҳам кибернетика, генетика, структурализм фанлари билан бир қаторда қувғин қилинган, “буржуа уйдирмалари ва антимарксистик фан” тамғасини олган соҳа эди. Шу боис 70-90-йилларда совет оммавий электрон ва компьютер техникаси Ғарбдагидан кескин орқада қолди. Семиотика фанининг улкан ютуқлари, шубҳасиз, электроника, ҳисоблаш машиналари ва информатика равнақи билан боғлиқ. Семиотика бу соҳаларнинг ривожига туртки бўлди ёки аксинча, буни айтиш қийин бўлса-да, ушбу соҳаларнинг ўзаро зичалоқаси шубҳасиз.

Семиотика рамзларнинг маълум тизимларда ўзаро муносабатларини ўрганувчи ва рамзнинг ифода томони тадқиқига кўпроқ эътибор берувчи **синтактика**, рамзларнинг хабар бериш, ахборот узатишимкониятини ўрганувчи **семантика**, рамз ва рамзий тизимларнинг амалиётда қўлланилиши билан шуғулланувчи **прагматика** каби бўлимлардан иборат.

Семиотиканинг рамз ва рамзий тизимларга қўядиган асосий талаблари қуйидагилар:

1)ҳар бир рамзий тизим нисбатан ёпиқ ва қатъий чегараланган бўлиши лозим;

2)тизим ичида рамзлар ўзаро барқарор (турғун) ва қатъий муносабатда туриши керак;

3)ҳар бир тизимда рамзларнинг ташқи ва ички (ифода ва хабар) мутаносиблиги (симметрияси) таъминланиши зарур.

Кундалик ҳаёт ва фаолиятимизда – ҳар куни, ҳар соат хилма-хил рамзий тизимлардан фойдаланамиз. Ёзув ва ҳарфлар, йўл ҳаракати қоидалари ва белгилари, дарс жадвали, турли хил кўнғироқ, гудок, муассаса ва бинолардаги лавҳа ва шиорлар, транспорт воситаларидаги ёзув ва рақамлар ва ҳ.Улар сон-саноксиз. Барча фанлар ёзувдан ташқари фақат шу фан учун хос бўлган ўнлаб рамзий тизимларга эга. Масалан, математикада қуйидаги рамзий тизимлар билан иш кўрилади:

1)рақамлар;

2)амаллар;

⁸⁸1960-йиллар қомусларида семиотика мустақил фан сифатида ажратилмади.У ё тилшуносликнинг бир бўлими (Қаранг: Словарь иностранных слов.–М.:ИЗД. СЭ,1964.–С. 583) ёки бир соҳа деб баҳоланади(Философский словарь.–М.: Изд. ИЗД. СЭ ,1968.–С. 316)

- 3)касрлар;
- 4)фигуралар;
- 5)математик амалларни бажариш алгоритми (тартиби);

6)турли-туман математик тушунча ва функцияларни ифодаловчи ҳарфий ва бошқа турдаги рамз ҳамда қисқартмалар (масалан, P – радиус, C – сатҳ, $a, b, c, \dots$ исталган турдаги сон, tg, sin каби).

Фақат математика фани доирасида яна ўндан ортиқ рамзий тизимларни санаш мумкин. Айтиш мумкинки, рамзий тизимлар ҳар қадамда учрайди ва бу тизимлар ичида энг оммавий, кенг тарқалгани ва каттаси тилимиздир. Тилимиз ҳам рамзий система бўлиб, шу тизим қонуниятлари асосида яшайди, ишлайди ва ривожланади. Шу сабабли тилни ўрганувчи фан – тилшуносликни Фердинанд де Соссюр семиотиканинг бир тармоғи деб таърифлаган эди: “Тил – ғояларни ифодаловчи рамзлар системаси, нутқий қобилиятнинг ижтимоий маҳсули, ижтимоий жамоа томонидан ҳосил қилинган зарурий рамз (имконият)лар мажмуидир. Ҳақиқатан ҳам, моҳият эътибори билан табиий тил ўзининг хусусиятлари билан рамзлар тизимини эслатади. Воқелиқдаги битта предметни, масалан, ҳар ким ва ҳар кун фойдаланадиган суюқлик – сувни олайлик. Ўзбек кишиси бу суюқликни *сув*, тожик *об*, рус *вода*, араб *мў*, инглиз *water* деб атайди. Нега бир хил суюқликни беш халқ беш хил номлайди? Бунинг сабаби шундаки, нарсанинг номи билан шу нарсанинг ўзи (бошқача, илмий атамалар билан айтганда – аталмиши, денотати, борлиқдаги муқобили) ўзаро рамзий, шартли боғланган; ном билан нарсанинг ўзи орасида ҳеч қандай табиий-онтологик боғланиш йўқ. Акс ҳолда, бир денотатнинг номи турли тилларда бир хил бўлур эди.”⁸⁹

Тил – рамзий тизим сифатида. Тил ҳар бир жамият учун “азалдан тайёр”, қабул қилиниши умумий ва мажбурий бўлган авлодлар меросидир. Жамият аъзолари тилнинг қандай пайдо бўлгани, ким яратгани-ю, ким тузгани, ундаги рамзларни ким ҳосил қилгани(яъни, предметларни муайян бир номлар билан ким илк марта атагани каби) каби масалалар билан, табиийки, қизиқмайди. Кундалик ҳаётимизда “Нега бу предметнинг номи шундай (масалан, китоб)?” деган саволни ҳеч ким бермайди. Жамият аъзолари тилни “қандай бўлса, шундайлигича” қабул қилиб кўникашган. Улар рамзларнинг ички хусусияти, тарихи кабиларга қизиқишга ёки бир рамз ўрнида бошқа рамзни қўллашга эҳтиёж сезмайди. Ҳатто ўзгартира олмайдилар: тил алоҳида шахсларнинг буйруқ ва хоҳишларига бўйсунмайди.

Тилнинг қурилиш(структур) бирликлари бўлган фонема, морфема, лексема ва қолип (қурилма, модел) лар сирасида фонема бошқа барчаси рамз табиатида эга. Масалан, *-лар* унсурининг ташқи – даракчи томони тилда маълум фонемаларнинг (ёзувда ҳарф ва талаффузда товушларнинг) барқарор бутунлиги бўлса, унинг ички –

⁸⁹Бунга яқин хусусиятни фақат тақлид сўзлардагина қисман учратишимиз мумкин.

хабар томони ўзбек тили учун хос сон категориясининг кўплик шакли учун хос бўлган маъноларни ифодалаш ва вазифаларни бажаришдир. –лар унсурида бу икки томоннинг боғланиши зотий ёки табиий эмас; жамиятдан бу боғланишни тайёр ҳолда қабул қилганмиз (бизни шунга ўргатишган) ва унга риоя қиламиз. Демак, бу унсурда томонларнинг боғланиши шартли, конвенционал ва –лар рамз моҳиятига эга.

Лексеманинг рамзий табиати сув сўзи мисолида кўрсатилди. Қолип (қурилма)лар эса тилда морфема ва лексемалар асосида тузилади ва қурилиш материали рамзий табиатга молик бўлгач, қурилмалар ҳам шундай моҳиятга эга бўлиши шарт.

Тилнинг структур(қурилиш) бирликларидан фонеманинг рамзий моҳияти тилшуносликда мунозарали, чунки фонемалар тилнинг бир томонли – фақат моддий томонли бирликлари бўлиб, маъно ва мазмун билан бевосита боғланмаган. Шу асосда уни кўп олимлар рамз деб ҳисобламайдилар. Лекин фонемаларда маъно фарқлаш вазифаси мавжуд бўлганлиги сабабли айрим тилшунослар рамз сифатида қараш лозим деган фикрни илгари сурадилар – рамзий тизимда ҳеч бир нарса рамзийликдан холи бўлмаслиги лозим.

Инсоннинг муҳим белгиларидан бўлган тил моҳият ва қурилиш жиҳатидан рамзий тизим. Лекин у бошқа рамзий тизимлардан кескин фарқланади. Ўтган асрнинг боши ва ўрталарида(Соссюр ва илк структурализм даврида) тилнинг рамзий тизим эканлигига алоҳида урғу берилар – бу ўша даврда туб янгилик эди. Ҳозир эса тилнинг бошқа рамзий тизимлардан фарқи урғу бериш даври. Алоҳида таъкидлаш лозимки, табиий тил барча рамзий тизимлардан устун, чунки у исталган сунъий рамзий тизимни алмаштира олиши, ўрнини босиши мумкин. Аслида, барча рамзий тизимлар лисоний тизим асосида яратилади, уларнинг асосида табиий тил ётади. Рамзий тизимни бирламчи-иккиламчилик асосида тасниф этишда тил бирламчи – қолган барча сунъий рамзий тизимлар учун асос, уларни алмаштира оладиган система сифатида тасниф этилади, иккиламчи рамзий тизимлар қулайлик учун соф прагматик мақсадларни кўзлаб тузилади. Масалан: $2a^2 + b^2 - c^3 = 0$ тенгламасида $2a^2$ хонасини лисоний ифодалайдиган бўлсак, у қуйидаги шаклга эга бўлади: “*маълум бир сон ўзини ўзига кўпайтмасининг икки барабари*”. Бу саккиз сўзли ибора олдида $2a^2$ нинг афзаллиги исботталаб эмас.

Тил ҳар қандай сунъий рамзий тизимни алмаштира олади, лекин бирор-бир бошқа рамзий тизим – қанчалик мукамал бўлмасин – тилни алмаштира олмайди.

Тил шундай рамзий тизимки, у маълум бир жамият ҳамма аъзоларининг барча фаолият турлари учун умумий ва мажбурий. Қолган рамзий тизимлар жамиятнинг алоҳида гуруҳлари, айрим фаолият турлари учун хосланган.

Тил – ўз-ўзидан ривожланиш, ўзгариш, таъсирга берилиш, жамият талаблари асосида янгиланиш, биологик органик системалар сингари

эҳтиёжларга мослашиш, заруриятни қондириш, эскилик (етишмайдиган)ни тўлдириш хусусиятига эга, бошқа рамзий тизимларда эса муқимлик мавжуд, улар фақат табиий тил асосида, яъни инсон онги ва фаолияти орқали янгиланиши, ўзгариши, ривожланиши мумкин.

Тил шундай рамзий тизимки, унинг бирликлари (рамзлари)га даракчи ва хабар номутаносиблиги (асимметрич дуализм) хусусияти хос ва бу масала устида алоҳида тўхталиш лозим.

2-§. Лисоний рамз

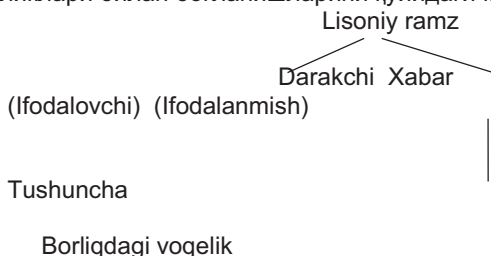
Лисоний рамз, унинг бошқа семиотик рамзлардан фарқи. Предмет, уни ифодаловчи сўзнинг маъно ва товуш томони муносабати масаласи ҳатто антик файласуфларни ҳам қизиқтириб келган. Ўша даврлардаёқ бу муаммонинг ҳар хил нуқтаи назардан ечими таклиф этилган. Булар ичида энг кўп мунозараларга сабаб бўлгани сўзнинг товуш томони билан у ифода этган маъно (хусусан, атаб келаётган нарса) орасида боғланиш табиийми ёки тасодифий (келишилганлик асосида)ми деган саволга қандай жавоб бериш билан боғлиқ. Антик давр файласуфлари бу жиҳатдан иккига – аналогистлар ва аномалистларга бўлинган. Аномалистлар саволга ижобий жавоб беришга – нарса номи унинг табиати билан боғлиқлигини асослашга интилсалар, аномалистлар бунга салбий жавоб беришган.⁹⁰ Мана шу салбий жавобда тилга рамзий тизим сифатида ёндашиш асоси яширинган ва бу масала, юқорида кўриб ўтилганидек, ҳозирги тилшуносликда етарли даражада тадқиқ этилган, таснифланган ва ечимини топган – бугунги кунда ҳеч ким, ҳатто изчил ва қатъий диний дунёқарашда турган олимлар ҳам, тилнинг рамзий система эканлигига шубҳа билан қарамайди. Лекин лисоний рамз деганда нимани тушуниш лозим, деган саволга келганда яқдиллик тугайди – бир гуруҳ олимлар рамз деганда лисоний бирликнинг фақат ташқи (моддий, товуш, ҳарф каби) томонини тушунсалар, кўпчилик уни ташқи ва ички томонлар бирлигида кўради.⁹¹ Ҳақиқатан ҳам рамзда ички ва ташқи томон бир-биридан узилса, рамзлик моҳияти ҳам йўқолади. Зоҳиран, масалан, *китоб* ҳарфлар тизмаси “ўқишга мўлжалланган ўқув қуроли” мазмунининг рамзи ва рамз деб фақат ташқи томонни тушунса бўладигандек. Лекин тилда, масалан, *тақара* рамз эмас, ваҳоланки, унга жуда ўхшаш *бақара* рамз? Бунга фақат “иккинчиси маъно, ифодаланмиш билан боғланган, шунинг учун у рамз, биринчисида эса бундай боғланиш йўқ” деб жавоб бериш мумкин. Рамз, албатта, моддий, лекин мазмун томон билан боғланган ва у билан бутунлик

⁹⁰Қаранг: Томсен И. История языковедения до конца XIX века.–М.: Ученпедгиз Наркомпроса, 1938. –С. 13-16.

⁹¹Қаранг: Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование.–М.: ИПЛ, 1971. –С.85.

ҳосил қилгандагина рамзлик моҳиятигаэга бўлади. Ички томонидан узилган рамз рамзлик моҳиятини тамоман йўқотиб, потенция (яширинган, воқеланмаган имконият)га айланади. Лекин рамз ички ва ташқи томонларининг ташкил этувчилари тилнинг турли сарҳлари, микросистемалари бирлиги эканлигини унутмаслик керак. Лисоний рамзнинг шаклан бир системага, мазмунан бошқа тизимга мансублиги –унинг диалектик хусусиятларидан бири. Ф.де Соссюр рамзнинг икки томонлама табиатга эга эканлигиничуқур изоҳлайди.Олим рамз моҳиятидаги “акустик образ” тушунчаси остида унинг кузатишда берилган, моддий ифодасини, яъни фонемаларини эмас, балки ички нутқимизда, онгимиздаги акустик образни, психик ҳаракатни назарда тутати, чунки ички нутқ шароитида ўз-ўзимиз билан сўзлашишимиз, шеър парчасини ўқишимиз, ашула куйлашимиз мумкин, бунда лаблар ҳам, тил ҳам, товушлар ҳам, ҳарфлар ҳам иштирок этмайди, балки акустик образлар мавжуд, холос. Ф.де Соссюр буни ўз нуқтаи назаридан туриб, шундай шарҳлайди: “Мы называем знаком *соединение понятия и акустического образа*, но в общепринятом употреблении этот термин обычно обозначает только акустический образ, например, слово **арбор** и т. д. забывают, что если **арбор** называется знаком, то лишь постольку, поскольку в него включено понятие “дерево”, так что чувственная сторона знака предполагает знак как целое.”⁹²

Тилшуносликда лисоний рамз томонлари даракчи (ифодаловчи) ва ифодаланмиш унсурларидан иборат дейилади. Масалан, даракчи(ифодаловчи): *к-и-т-о-б* (ҳарф ёки товушлар тизмаси, унинг руҳий образи), хабар (ифодланмиш): *китоб* сўзининг маънолари мажмуаси, бу мажмуа ўз навбатида “китоб” тушунчаси, тушунча борлиқдаги воқелик бўлган “китоб” предмети билан алоқадорлиги сабабли лисоний рамз, унинг томонларининг борлиқ ва онг бирликлари билан боғланишларини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Бундай боғланиш нафақат лисоний, балки исталган турдаги семиотик системалар учун хос. Фақат нолисоний рамзий тизимларда

⁹²Цитируется по книге: Ф. де Соссюр.Труды по языкознанию.Курс общий лингвистики.– М.:Прогресс,1977.–С.99-100.

рамзнинг онг ва борлиқ бирликлари билан боғланиши тушунча орқали эмас, балки тил орқали – бу тизимларда чизмадаги тушунча ўрнини тил воситасида ифодаланиши мумкин бўлган маълум бир ахборот эгаллайди. Шунинг учун тил бирламчи, қолган барча рамзий системалар иккиламчи саналади: ҳар қандай тизим рамзлари билан ифодаланадиган ахборот тил воситалари билан ифодаланиши мумкин, лекин тилни ҳеч бир бошқа тизим тўла-тўқис алмаштира олмайди.

Тил рамзларининг бошқа семиотик белгилардан яна бир қатор фарқлари мавжуд. Булар ичида қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

1. **Тил рамзлари учун оммавийлик хос**, улар шу тилда сўзловчи барча кишилар учун умумий. Бошқа рамзий тизимлар шу жамиятнинг маълум бир гуруҳлари учун хизмат қилади.

2. **Ҳар қандай рамзий тизимнинг ўрнини боса олади**, зеро рамзий тизимлар тилга таяниб яратилади.

3. **Лисоний рамз учун асимметрик дуализм ҳодисаси хос** бўлиб, у бошқа тизимларда учрамайди.

4. **Лисоний рамз ўз-ўзидан ривожлана боради**, бошқа рамзлар ўзгариши инсоннинг бевосита фаол иштироки натижасида амалга ошади.

5. **Лисоний рамзда барқарорлик ва ўзгарувчанлик ўзаро мувозанатда** туради.

Мана шу кабилар лисоний рамзларни бошқа шартли белгилардан ажратиб туради.

Тилшунос В.А.Звегинцев оддий ва лисоний рамз орасидаги фарқли қирраларни анча муфассал шарҳлайди. Жумладан, рамзлар (умуман) учун рамзнинг ўз-ўзидан ясалмаслиги, рамзлараро табиий маъновий муносабатларнинг йўқлиги, шакл ва мазмуннинг тамоман мустақиллиги, рамзнинг бир маънолиги ҳамда уларда ҳис-туйғу (эмоционал-экспрессив) элементларининг йўқлигини айтиб, лисоний рамзга бу хусусиятларнинг тамоман акси хослигини қайд этади. Қуйида булар устида бир оз тўхталамиз.

Эмоционал-экспрессивлик. Бу хусусият бошқа рамзлар учун ёт бўлса-да, лисоний рамз билан ҳамиша бирга. Бунга *юз-чеҳра-ораз-рухсор-дийдор* каби кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

Бир маънолилик. Бунинг акси ўлароқ, кўп маънолилик– тилимизда кенг тарқалган ҳодиса. Полисемантик боғланишда сўз маънолари орасидаги маъновий занжир ва алоқалар фақат тил учун хос жиҳат.

Системавий муносабатлар. Барча рамзий тизимлар системани ҳосил қилади. Бироқ лисоний рамзларгина маъновий муносабат орқали системавийлигини намоён этади. Масалан, *тузук-дуруст-яхши-хўб* семантик парадигмасини олайлик. Бундай маъновий боғланишни, хусусан, даражаланишни бошқа рамзий тизимларда

учрата олмаймиз. В.В.Звегинцев бу борада шундай шарҳни келтиради: *“Трёхименная система световых отношений дорожных знаков (красный – зеленый-желтый), принятая у нас, определяется четкой воспринимаемостью этих светов, но если какой-нибудь из данных светов будет заменен другим (например, желтый синим), то никакого изменения в значении других знаков не произойдет. Подобная абсолютная заменимость знака достаточно наглядно показывает отсутствие у знаков внутренних отношений...”*

Шакл ва маънонинг муस्ताқиллиги. Оддий рамзий тизимларда рамз шакли ва мазмуни орасидаги боғланишларни одамлар(мутахассислар) ўз дид ва эҳтиёжлари асосида ўрнатади, ўзгартиради. Лекин лисоний рамзда бу боғланишни анъанада қандай бўлса, шундай қабул қилишга ва унга бўйсунушга мажбур.

Рамзнинг ясалмаслиги. Лисоний рамзда бунинг тамоман аксини кўриш мумкин. Тил рамзлари ҳамиша ҳаракатда: бир сўз (ўзак)дан ўнлаб сўз яшаш, эскириш, архаиклашиш, замонавийлашиш, янгиллашиш, ўзлашиш, калькалашиш каби. Ҳар бир тилнинг лисоний рамзлари шу тилгагина хос бўлган йўл, анъана билан ривожланади, бир-биридан, ўз-ўзидан ясалади.

Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикази. “Тилнинг келиб чиқиши” бўлимида предмет ва исм, предмет рамзи масаласи борасида бир қатор диний (Одам Ато томонидан сўзлар, исмларнинг яратилиши) ҳамда илмий (ундов ва тақлид назарияси) қарашлар билан танишиб ўтилган эди. Аслида, ҳозирги тил доираси ва даражасида қачонлардир предметларга муайян ном қўйиш, муайян бир акустик образларни танлаш ҳодисаси ёки далилини учратмаймиз. Аслида, жамият аъзолари ўзида тил белгисини ўзгартиришга, алмаштиришга эҳтиёж сезмайди. Ахир, “китоб” лисоний рамзи ўрнида “книга” ёки “book”, “buch” сўзларини қўйишга, муомала–муносабатни мураккаблаштиришга нима сабаб бўла олади?! Бундан ташқари, лисоний рамзлар бошқа рамزلардан фарқли ўлароқ чексиз, ўз-ўзидан кўпайиб боради. Айнан мана шу хусусиятлар тилда муайянлик, барқарорлик ва ўзгарувчанликни мувозанатга келтиради. Тил – мураккаб система тузилишига эга ҳодиса бўлганлиги боис уни ўзгартириш анча-мунча кишининг қўлидан келмайди. Истиқполга эришилгандан сўнг тилимизда қўллана бошлаган *тайёра, тайёрагоҳ, ҳаким, тирилтириш* (реанимация), *миршаб* (милиционер, мелиса), *рўзнома, ойномасингари* сўзлар матбуотда қўлланишига қарамай, ўзлашмаганлиги, оммалашмагани бунинг ёрқин далили бўла олади. Барча ижтимоий қонунларни, бошқа рамзий ифодаларни қонун ва қарор асосида ўзгартириш мумкин, лекин тилга нисбатан бундай зўравонлик ҳеч қандай фойда бермайди, зеро, ундан ҳар бир киши, ҳар куни фойдаланади. Тилсиз, демакки, тил рамзларининг барқарорлигисиз инсоният ҳаётини тасаввур этиб бўлмайди.

Тил фақат вақт, замон, давр ва ижтимоий зарурат таъсирида – ўшанда ҳам ўз ички тараққиёт қонунларига мувофиқ йўналиш ва қўламда – ўзгариши мумкин. Лисоний рамз алоҳида шахслар истаги асосида ўзгармайди.⁹³ Шу асосда XIX аср тилшунослигида тилни биологик организм сифатида талқин этувчи натурализм оқими шаклланган ва ривожланган эди.⁹⁴ Оксфорд университети профессори Макс Мюллер (1823-1900) нинг тилшунослик назарияси бўйича натуралистик нуқтаи назардан ёзилган қўлланмаларидан бирида шунга жуда яқин бир воқеа тасвирланади. Русия императори монарх (мутлақ ҳоким) Александр I черковда роҳиб (монах, зоҳид дарвеш)лар ҳузурида нутқ сўзлаганда кофе сўзини средний род шаклида (оно тарзида) қўллаган. Шунда роҳиблардан бири ва император орасида шундай суҳбат бўлган:

Роҳиб: Шоҳим, кофе мужской родга мансуб.

Император: Ким айтди?

Роҳиб: Шундай қабул қилинган.

Император: Монарх Александр фармони: Бугундан эътиборан кофе сўзи средний родда бўлсин!

Лекин император фармони ҳам сўзнинг род шаклини ўзгартира олмади.⁹⁵

Лисоний рамз маълум вақт давомида барқарор ва маълум маънода турғун бўлмоғи шарт. Лисоний рамзнинг ўзгаришини эса вақт ҳал этади. Бунга ҳар бир тил заҳирасидан истаганча мисол, далил топиш мумкин. Замон оқими ё рамзнинг ифода томонига, ё мазмун томонига таъсир этиши мумкин. Мисол учун тилимиздаги *қишлоқ* сўзи тарихан “қишлаш учун жой” маъносини билдирган. Ҳозир эса бу рамзнинг мазмун-моҳияти бутунлай ўзгарган. Ёки инглиз тилидаги ҳозирги *foot*(оёқ) рамзини олиб қарайлик. Англосаксон тилида илгари *fot* (оёқ) ҳамда *foti* (оёқлар) кейинчалик *fet* (оёқлар) шаклига келган. Ниҳоят, ҳозирги кўплик шакли *feet* (оёқлар) кўринишида сақланган. Бу лисоний рамз даракчи(ифодаловчи) томонининг ўзгарувчанлигига далил.

Тил рамзларида асимметрик дуализм. Лисоний рамз даракчи (ифодаловчи) ва хабар (ифодаланмиш) томонларидан иборат экан, уларнинг ўзаро боғланиши ҳам бошқа семиотик тизимлардан анча фарқ қилади, бу ҳодиса лисоний рамзда ташқи ва ички томон – шакл ва мазмун боғланишининг асимметрик дуализми сифатида намоён бўлади. Бошқа рамзлардан фарқли ўлароқ, лисоний рамзларда битта шаклга бир неча маъно (омонимия) ёхуд, аксинча, бир маънога бир неча шакл (синонимия) тўғри келиши мумкин. Масалан:

⁹³Бунда ёзув,имло каби тилнинг ташқи томонига алоқадор ҳодисалар тушунилмади.Чунки ёзувнинг ўзи лисоний рамз эмас,балки график (бамисли йўл ҳаракати белгилари,ёки математик формулаларда ишлатиладиган ёзма белгилар) рамзлардир.

⁹⁴Қаранг: Амирова Т.и др.Очерки по истории лингвистики.—С. 352-362.

⁹⁵Қаранг: Чикобава А.С.Проблема языка как предмета языкознания.—М.:Учпедгиз,1958.—С. 55-56.

а) битта ифодаловчига икки ва ундан ортиқ хабар (маъно) тўғри келади(омонимия):

от	<i>исм, ном, лақаб. . . .</i>
	<i>эшак, туя, хачир. . .</i>
	<i>ташла, иргит, улоқтир. . .</i>
	<i>сон, сифат, феъл, равиш. . .</i>

б) битта хабар(ифодаланмишга) икки ва ундан ортиқ даракчи (ифодаловчи) тўғри келади(синонимия):

<i>қўл</i>	тананинг ушлашга мослашган аъзоси
<i>илик</i>	
<i>даст</i>	

Ҳ.Неъматов
ваР.Расуловлисонийрамздаасимметрикуализмнишундайизоҳлайдила р. Тилдаги шакл ва мазмун номутаносиблигининг сабаби шундаки, тил рамз (бирлик)ларининг моҳияти оддийгина шакл ва мазмун боғланиши орқали эмас, балки тил бирликларининг ўхшашлик (парадигматик) ва қўшничилик (синтагматик) муносабатлари орқали аниқланади. Масалан, от шаклдош луғавий бирлигини ўхшашлик қаторида (парадигмада) кўриб чиқамиз:

- а)от ҳайвон номи сифатида *от, улов, хачир, эшак* кабилар билан;
- б)ном маъносида *ном, атама, исм* кабилар билан;
- в)тилшунослик термини сифатида *сифат, сон, олмош* кабилар билан;
- г)феъл-ҳаракат маъносида хилма-хил феъллар билан ўхшашлик қаторларига киради⁹⁶.

Қўшничилик қатори(синтагматика) эса асимметрикуализмга деярли барҳам беради. Иббот тариқасида суз лисоний рамзининг синтагматик муносабатлари – бирикиш қаторларини кўриб ўтамиз:

- суз – (“қуй”, “сол” маъносида) овқат ва суюқликларни атовчи сўзлар – *ош, шўрва, чой. . . .* сингарилар билан;
- суз – (“сувда ҳаракат қил” маъносида) сувлоқ жойларни атовчи сўзлар – *сув, дарё, ҳовуз, ариқ. . .* кабилар билан;
- суз – (кўзнинг махсус ҳаракати маъносида) асосан кўз лексемаси ва жўналиш келишиги шаклидаги тўлдирувчи билан;
- суз – (“шохи/пешанаси билан урмоқ” маъносида) мол, жониворларни атовчи сўзлар билан синтагматик муносабатларга киришади.

⁹⁶Неъматов Ҳ.,Расулов Р.Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.–Тошкент: Ўқитувчи,1995.– Б.33.

Кўринадики, матнда (конспектда) номуносивблик тамоман йўқолади.

Лисоний рамзлардаги асимметрик дуализм тил қурилишида жуда катта аҳамиятга эга. “Тилнинг ўз ҳолича ривожланиб, кунма-кун ўсиб бораётган жамият талабини қондира олиши, жамият аъзоларига ҳеч бир қийинчилик туғдирмай ривожланиши шакл ва мазмун номуносивблиги асосида юз беради”⁹⁷.

Лисоний рамз ҳақидаги шарҳ якунида айтиш мумкинки, у нолисоний рамзларнинг барча тури хусусиятларини ўзида мужассалаштирган ҳолда бошқа рамзларда кузатилмайдиган қатор ўзига хосликларга эга.

3-§. Сунъий тиллар ва рамз

Сунъий тил тушунчаси. Сунъий тил – маълум бир мақсадга йўналтирилган махсус семиотик система. Сунъий тил табиий тил асосида яратилади, бироқ у табиий тилга кўра анча тор ва хусусий. Масалан, информатсион тиллар, олимлар томонидан яратилган эсперанто тили, математик тиллар каби.

Сунъий тилларнинг табиий тиллардан асосий фарқи шундаки, улар бир маъноли – симметрик – бир шаклга бир маъно, бир рамзга бир вазифа мувофиқ келади. Табиий тилда эса бир шаклда бир неча маъно бўлиши ёхуд бир маънони бир неча шакл ифодалаши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, табиий тилларда рамзларга шакл ва мазмун асимметрияси хос бўлса, сунъий тиллар унинг симметрияси асосида тузилади. Бундан ташқари, табиий тил рамзлари – ўзгарувчан ва ривожланувчан. Сунъий символлар эса барқарор бўлиб, ўз-ўзидан ривожлана олмайди, табиий тил каби давр, муҳит ва замон таъсирига учрамайди. Аниқроқ айтганда, сунъий тилни фақатгина инсоннинг ўзи – унинг яратувчиси ва ишлатувчисигина ўзгартириши, алмаштириши мумкин.

Сунъий тил рамзлари тушунча билан алоқадор. Масалан (-) “айирмоқ” тушунчасини, *end* эса “тугамоқ” тушунчасини билдиради. Сунъий тиллар фақат бир соҳа, муайян жамоа эҳтиёжига асосан яратилади, табиий тил эса барча учун хизмат қилади.

Эсперанто тили ва бошқа ёрдамчи тиллар. Одатда, информатсион ҳамда халқаро ёрдамчи тиллар ажратилади. Халқаро тилни яратиш ғояси 17-18-асрларда латин тили халқаро мавқеининг аста-секин камайиши натижасида туғилган. Аввал бу мантиқий тушунчалар таснифига асосланган тил эди, кейинчалик табиий тил материаллари ва намуналари асосида қатор лойиҳалар пайдо бўлади.

⁹⁷Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 33.

Бундай лойиҳалардан биринчиси 1880йилда машур немис тилшуноси Август Шлейхер (1821-68) томонидан яратилди. Сунъий тиллар орасида энг машҳури эсперанто тили бўлди: у ўз атрофига халқаро тилнинг фаол тарафдорларини тўплаб, кенг ёйилди. Эсперанто 1887йилда варшавалик ҳаким Людвиг Заменгоф (1859-1917) томонидан яратилди, унинг таҳаллусибилан *Эсперанто* (бу сўз ҳаким яратган тилда “умидвор” маъносига эга) дея аталди. Эсперанто воқелиқдаги турли жабҳалар тушунчаларини ифодалаш учун ҳар хил тиллардан олинган, табиий тиллар сўз қурилиши қолиплари асосида яратилган минглаб сўз-терминлардан, ўнлаб аффикслардан, сўз яшаш, сўз бирикмаси ва гап қурилиши моделларидан фойдаланади. Эсперанто тилида кўплаб журналлар, илмий тадқиқотлар, бадиий асарлар, таржималар нашр этилган ва этилмоқда. 50 дан ортиқ тилдан жаҳон бадиий тафаккури ва ижодининг энг яхши маҳсули бўлган назм ва наср намуналари таржималари (жумладан, Шарқ ёзувчилари – Ҳофиз, Алишер Навоий асарларидан намуналар) бу тил бадиий адабиёти хазинасини безайди. Эсперанто тилида бадиий ижод ҳам анча оммалашган ва ўзига хос анъана ва ҳатто мактабларга эга.

1905йилдан бошлаб ҳар йили “Эсперанто ассоциацияси” (Эсперанто-Асосио) доирасида халқаро анжуманлар ўтказилади. Шунингдек, “Эсперантистларининг тинчлик учун Бутунжаҳон ҳаракати” ҳам мавжуд.

Сунъий тиллар сирасига 1922йилда эстониялик Э.Валем томонидан ишлаб чиқилган *оксидентал*(interlingve), даниялик О.Есперсен томонидан яратилган *новел* (1928) тиллари ҳам киради. Шунингдек, *интерлингва* 1908йилда итальян математиги Ж.Пеано ҳамда 1950 йилда А. Груд раҳбарлигидаги “Ёрдамчи тиллар халқаро ассоциацияси” (Нью-Йорк) томонидан ишланган. Бундай сунъий тиллар олимлар, дипломатлар, матбуот ходимлари ўртасидаги алоқаларда қўллашга мўлжалланган, лекин булардан бирортаси ҳам табиий халқаро тиллар (VIII-XV асрларда Шарқда араб, Европада IX-XVII асрларда латин, XVII-XX асрларда француз, ҳозирги кунларда норасмий бўлса-да, инглиз тили) даражасига кўтарилгани йўқ. Бутунлайбошқа ҳолатни ҳар бир фан ичида мавжуд бўлган атамалар ва символлар тизимида – табиий соҳавий тил ичида катта муваффақият билан ишлаб ва яшаб келаётган семиотик тизимларда – табиий тилнинг илмий услублари ичидаги касбий-профессионал “тиллар”да кўрамиз. Бу тизимлар ҳозирги кунда физика, математика, кибернетика, информатика каби соҳаларда шу даражада ривожланганки, бутун дунё олимлари бир-бирининг ёзма нутқини бемалол тушунади; ҳар бир фан соҳасидаги ички семиотик система соҳавий халқаро тил мавқеига кўтарилмоқда ва кундан-унга ривожланмоқда.

Олимларнинг сунъий тилларни яратишга қизиқиши XX асрда кибернетика ривож асосида бутунлай янги турдаги изланишларга –

информацион тиллар ва технологияларнинг яратилишига, кенг оммалашишига олиб келди.

Информацион тиллар, уларнинг афзалликлари. Информацион тиллар — ҳозирги кунда электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) ўқийдиган, тушунадиган тиллар бўлиб, ахборотга ишлов бериш учун фойдаланадиган махсус сунъий тиллар ҳисобланади. Бунда информацион-мантикий система учун фойдаланиладиган семиотик системалар дастурлаш тиллари (Паскаль, Бейсик, Фортран каби 50 дан ортиқ тиллар) ҳамда ахборот излаш учун талаб қилинадиган информацион тиллар фарқланади. Информацион тиллар ахборотнинг аниқ, бир маъноли берилиш ва қабул қилинишини таъминлаши керак. Масалан, библиографик тасниф ишларини амалга ошириш учун матнларнинг идентификациясини бажариш лозим. Унинг таркибида библиографик элементлар (муаллифларнинг исм-фамилияси, сарлавҳалар, муассаса номи, нашр маълумотлари каби) бўлиб, ҳар бир қисм қатъий бир тартиб билан берилади. Бунда ҳар бир белги ўз маъно ва вазифасига эга бўлади. Масалан, электрон почтада, *Ошибка! Закладка не определена* манзили кўрсатгичи тўрт қисмдан иборат. Шу манзил baxtiyormen@mail.ru baxtiyormen@mail-ruyokibaxtiyormen@mail-ruyokibaxtiyormen@mail.ru men@mail.ru тарзида битта белги билан фарқланувчи шаклда берилса, бу ёзув ўқилмайди.

Дастурлаш ва информацион тиллар ҳозир мактабда ҳам, таълимнинг бошқа бўғинларида ҳам босқич эҳтиёжлари доирасида ўрганилиши сабабли бу ерда уларнинг тузилиши ва хусусиятлари устида тўхталиш шарт эмас. Масаланинг фалсафий моҳияти шундан иборатки, бу тиллар махсус яратилган ёпиқ семиотик системалар бўлиб, биринчидан, ҳар бир рамз фақат шу системадагина яшайди, шу система доирасида аҳамиятли. Бу тизимдан ташқарида у тамоман бошқа қиймат ва аҳамиятга молик бўлиши мумкин. Масалан, F рамзи физика ва кимиёда тамоман бошқа-бошқа қиймат ва моҳиятга эга. Иккинчидан, бу тиллар асимметрик дуализм, ривожланиш, ўзгариш қобилиятидан холи. Дастурлаш замонавий тиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Delphi, Visual Basic, Java, C++.

ТИЛ ВА ЖАМИЯТ. ТИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

1-§. Тилнинг ривожланиш қонуниятлари

Тилнинг яшаши ва ривожланиши икки омил – ички имконият ва ижтимоий эҳтиёж – у шароит билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бу икки масала бир бўлимда кўриб ўтилади. Дастлаб тилшуносликда мавжуд бир неча тушунча:

- 1) ички тилшунослик;
- 2) ташқи тилшунослик;

3) тилнинг тараққиёти деганда нима тушунилиши билан танишиш лозим.

Ички тилшунослик тилнинг ички қурилиши, бирликлари, системасини, унинг ички тараққиёт қонунларини ўрганса, ташқи тилшунослик тилнинг жамият билан алоқаларини – ижтимоий аҳамияти ва вазифасини, жамият аъзоси – сўзловчининг тилдан қай тарзда фойдаланиши, тилнинг жамиятга, жамиятнинг тилга таъсири кабиларни тадқиқ этади. Шунинг учун тилнинг тараққиёт омиллари ҳам ички (интерлингвистик) ва ташқи (экстралингвистик) каби иккига ажратилади.

Тилнинг ички қурилиши ва тараққиёти тилшуносликнинг ранг-баранг оқимларида хилма-хил методлар билан тадқиқ этилганидек, тилнинг экстралингвистик тараққиёт хусусиятларига алоҳида эътибор бериб, уларнинг нутқ хусусиятлари, сўзловчи ва тингловчининг ўзаро алоқа шакллари, тилнинг ижтимоий мавқеи, унда хилма-хил услубларнинг ривожланиши ёки сўнишига таъсирини ўрганувчи махсус тилшунослик йўналишлари ҳам бор. Паралингвистика, социоллингвистика, экстралингвистика сингари соҳалар шулар жумласидан. Тил ва жамият ҳамиша бир-бири билан алоқада экан, улар ҳеч вақт ўзаро таъсирдан холи бўлолмайди ва тилнинг ҳам, жамиятнинг ҳам ривожланиши ҳамиша икки – ички ва ташқи омил билан боғлиқ.

Ривожланиш тушунчаси. Объектив борлиқдаги ҳар бир нарса ҳаракатда, яъни ўзгаришда. Фалсафа курсидан маълумки, предмет ё ҳодисанинг ўзгариши аввало миқдорий – аста-секин рўй берадиган зоҳирий, ташқи сезилар-сезилмас ўзгаришлар (эволюция)дан бошланади. Бу ўзгаришлар маълум бир нуқтага етгач, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши – кескин бурилиш ва янгиланишлар (революцион – инқилобий ўзгаришлар) содир бўлади – нарса-ҳодиса бир сифат босқичидан бошқа сифатга ўтади. Табиат ва жамиятда ҳеч бир нарса мутлақ эмас ва бу жараён яна бошдан узлуксиз давом этади. Мана шу диалектик қонуният ривожланишни белгилаб беради. Ривожланиш шундай мураккаб ва узлуксиз жараён

бўлиб, асосан сифат ўзгаришлари асосида маълум бўлади. Бунга ҳаётдан кўплаб мисол келтириш мумкин. Кўз олдингизда ўсаётган фарзанд кундан-кунга “миқдор”, яъни ёш жиҳатдан ўсиб боради. Лекин унда бу ўзгариш сезилмас даражада – ҳар ҳафта, кун, соатда содир бўлади. Бу ўзгаришларни алоҳида-алоҳида босқичлардагина – чақалоқ қизалоққа, қизалоқ вояга етган қизга, қиз келинчакка, келинчақ жувонга, жувон кекса аёлга, аёл бувига айланганда, яъни янги сифат босқичларига ўтгандагина ёрқин сезамиз. Одатда, бир сифатдан янги сифатга ўтиш жараёни – “сакраш” деб аталади. Сакраш икки хил бўлиши мумкин: эволюцион ва революцион. Эволюцион ривожланиш аста-секин, босқичма-босқич ривожланишни ўз ичига олса, революция, аксинча, бирданига – портлаш, кескин сакраш, инқилоб тарзида содир бўлади. Жамиятнинг осуда ҳаёти, маданий, иқтисодий, сиёсий ўсиши учун эволюцион ривожланиш мақсадга мувофиқ. Хуллас, диалектик ривожланиш қонунияти шундан иборат, у табиат, жамият ва тафаккур яшаш тарзининг доимий, мақсадли, қонуний тараққиёти йўналишини белгилаб беради. “У объектив дунё ривожланиш жараёнини тўғри тушуниб олиш, нарса ва ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзгариш тарзини англаш ва ундан жамиятни янада ривожлантиришда фойдаланиш имконини беради.”⁹⁸ Шахс кишилиқ жамиятининг бу тараққиёт йўналишини тўғри уқиб, шу йўналишда ҳаракат қилса – оқим йўналишида борса, у тарихда ижобий мавқе, даҳолар сирасидан жой олиб, тарих зарварақларига битилади. Агар шахс ва жамиятнинг ҳаракат йўналиши тараққиёт оқимига қарши бўлса, у маълум бир муддат тараққиётга тўсқинлик қилиши, тарихда салбий мавқе эгаллаши мумкин. Лекин тарихий тараққиёт – оқим бу аксилҳаракатни эртами-кечми, албатта, синдириб ташлайди. Зеро, тарихий тараққиёт қонунлари – объекти – инсон иродасига бўйсунмайдиган ҳақиқат.⁹⁹

Тил тараққиёти. Ривожланиш – диалектик, объектив жараён экан, у инсоний жамиятнинг асоси, алоҳида қуроли бўлган тилга ҳам дахлдор ҳодиса. Демак, тил тараққиёти – объектив ва узлуксиз жараён.

Тилнинг яшаш, мавжудлик тарзи –унинг ривожланиши. Бу эса тил бевосита боғлиқ бўлган жамият ҳаёти, унинг доимий ҳаракати, ўзгариши билан узвий боғлиқ. Жамият ҳаракатдан тўхтаса, тил ҳам ривожланишдан тўхтади. Жамиятдан узилган тил эса ўлади, ривожланишдан қолиб, ўлик тилга айланади. Бу ҳақда В.А.Звегинцев, жумладан, шундай ёзади: “Жамиятсиз тил ривожланиш хусусиятини йўқотади ва сунъийлашади. Масалан, латин тили католик динининг

⁹⁸Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.6-жилд.- Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б.34.

⁹⁹Масалан, СССРда XX асрнинг 20-60-йилларида мулкчилик,товар ишлаб чиқариш,нархни белгилаш (яъни бозор иқтисодиёти) объектив қонунлари зўравонлик таъйиқ ва қатагонлар билан бузилди.Уни тузатиш учун 1960-80-йиллардаги ҳаракатлар натижа бермади ва 1985-90-йилларда СССРда ҳукмрон иқтисодий-сиёсий тузумнинг тўлиқ таназзулига, 1990йилда эса жаҳонга дахлат солган бу империянинг парчаланишига олиб келди.

тилига айланди, ўрта асрларда эса илм-фаннинг халқаро тили вазифасини бажарди. Шарқ мамлакатларида шундай мавқени ўрта асрларда араб тили эгаллади.”¹⁰⁰ Олим шу ўринда бу масалани хеттларнинг қудратли ҳоқимияти қулагандан сўнгги несит, лувий, палай ва хет шевалари ва қатор тилларнинг йўқолганлиги сингари тарихий далиллар билан исботлайди.

Тил жамият, хусусан, тафаккур билан зич алоқадор ҳодиса сифатида шу жамият тафаккури ривожига боғлиқ равишда ўзгаради. Илм-фан, техника ва маданият ўзгариб, янгиланиб борган сари тил ҳам ўзгариб, янгиланиб боради. Жамият турғунликка учраса, тилда ҳам турғунлик ҳукмрон бўлади. Буни ўзбек тили тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. XIV асрда теурийлар даврида ўзбек давлатчилиги, мумтоз илм-фан, адабиёт ва санъат ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Бу ҳодиса унинг тилида ҳам акс этди – Алишер Навоий туфайли XV аср ўзбек адабий тили (Алишер Навоий асарларининг тили) бутун маданий туркийзабон дунёнинг муштарак тилига айланди – ўнлаб туркийзабон қавмлар уни севиб ўқийдиган ва ҳатто унда ижод этадиган бўлишди. Мутафаккир “Фарҳод ва Ширин” да ифтихор билан ёзади:

*Агар бир, йўқса юз, йўқса мингдур,
Муқаррар турк улуси худ манингдур:
Олибмен тахти фармонимға осон
Черик тортмай Хитодин то Хуросон.
Кўнгул бермиш сўзумға турк жон ҳам,
На ялғуз турк, балки туркмон ҳам.*

Аксинча, XVIII-XIX асрларда мустабит ва музтабит исломий ҳукмронлик даврида(сўнгги шайбонийлар-аштархоний-манғитийлар ҳукмронлиги даврида) хонликларга бўлинган ўзбек заминиди турғунлик ва таназзул ҳукм сурди. Адабий тил ҳам тушқунликка учради. Шунинг учун Абулғозий Баҳодурхон бу тилни кенг турклар оммаси учун тушунарли бўлмаган, улар учун узоқ бўлган *чиғатой тили* деб атайди ва “туркларга туркона (уларга тушунарли рарзда) ёзиш” шиорини ўртага ташлайди. Тилшунослар орасида “тил – ижтимоий тараққиёт ойнаси” ҳикматининг мавжудлиги бежиз эмас: тил жамият тараққиётини ўзида акс эттириб боради. Манбанинг иккинчи бўлимида келтирилган Алишер Навоийнинг “Ки ҳар ишники қилмиш одамизод, тафаккур бирла билмиш одамизод” мисраси ва борлиқ (жумладан, ижтимоий ҳаёт, жамият, унинг тараққиёт даражаси) – тафаккур – тил муносабати шарҳланган эди.

Борлиқ ривожланар, ўзгарар экан, тил ҳам ривожланади, тараққий этади. 15-20 йил олдин ёзилган асарларни ҳозирги кун нутқи билан солиштирсак, тилнинг ўзгаришига амин бўламиз. Масалан, 1990йилгача ёзилган бадий асарларда *партия, Компартия,*

¹⁰⁰Звегинцев В. А.Очерки по общему языкознанию.-М.: Наука, 1962. – С. 178-179.

коммунист, райком, секретар, колхоз, совхоз, план, район, область, мажбурият, мусобақа, коммунизм, социализм каби сўзлар кенг истеъмол лексика сифатида ҳар саҳифада учраса, ҳозир бу сўзлар хронимларга¹⁰¹ айланган, лекин *бизнес, рақобат, тадбиркор, қўшма корхона, компьютер, файл, дисплей, электрон почта, банк, фирма, фермер, савдогар, грант, шартнома* каби янги сўзлар (ёки эски сўзларнинг тамоман янги маънолари)ни учратамиз. Бу тилимизнинг кейинги ўн йилликларда ривожланганлигини кўрсатади.

Тилнинг ўзгариши (тараққиёти) пала-партиш, бетартиб юз берадиган ҳодиса эмас. У маълум қонун ва қонуниятлар асосида содир бўлади. Қонун – бу зарурий, мойвий, қатъий, жамият ва табиат ҳодисаларининг такрорланувчи муносабати. Қонунлар – нафақат табиий, балки ижтимоий ва ҳатто сиёсий (жамиятни бошқариш учун инсон томонидан ўрнатиладиган) қонунлар ҳам – объектив характерга эга – улар бизга бўйсунмайди, онгимиздан ташқарида мавжуд, онг ва тафаккур уларни акс эттиради, холос– уларни яратмайди ҳам, ўрнатмайди ҳам. Лекин моҳияти ўқиб, очилган бўлса, уларни бошқариш, кўзланган мақсадларда фойдаланиш мумкин.¹⁰²

Тил тараққиётида – дастлаб тилнинг ички (интерлингвистик) ва тилнинг ташқи (экстралингвистик) тараққиёт қонунларини, булардан ҳар бири ичида умумий ва хусусий қонуниятларни ажратиш мумкин.

Тил тараққиётининг ички қонуниятлари. Тилнинг ички тараққиёт қонунлари деганда тилнинг ички қурилиши, бирликларининг табиати ва уларнинг ўзаро муносабатлари – тилнинг бутун системаси – зотан (табиатан, моҳиятан, имманент ва онтологик равишда) йўл қўядиган, талаб қиладиган ўзгара олиш ва ривожлана олиш имконият ва қонуниятлари тушунилади. Тилнинг ташқи тараққиёт қонунлари деганда тилдаги жамият, нутқ шароити, нутқ иштирокчиларининг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ўзгариш ва ривожланиш қонун-қоидалари тушунилади. Эслатиб ўтиш керакки, тараққиёт қонунларини ички ва ташқи турларга ажратиш ўта шартли, зеро тилнинг ички қурилиш хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари имкон бермаса, ташқи омил тилга таъсир эта олмайди – тил унинг ички системаси йўл қўядиган ўзгариш ва янгиланишларнигина қабул қила олади – ички тараққиёт қонунлари йўл бермаса, ташқи тараққиёт омили тилга таъсир эта олмайди. Лекин ташқи тараққиёт қонунлари (талаблари) тилнинг ички тараққиёт қонунлари билан уйғун бўлган даврларда тилнинг ривожланиши инқилобий тус олади, тил тарихий тараққиётида сакраш – бир сифат босқичидан янги сифат босқичига кўтарилиш ҳолати юз беради. Бу икки омил орасида узилиш ёки зиддият туғилган пайтлар эса тил тараққиётида турғунлик ва таназзул (инқироз,

¹⁰¹Эскирган (архаиклашган) сўзлардан историзмлар (тарихий сўзлар) гуруҳининг маълум қисқа бир даврда қўлланилган тури.

¹⁰²Бунинг энг ёрқин далили ва исботи ҳозирги кунда компьютер технологиясидир. Бу технология тилнинг семиотик қурилишидан онглилик билан фойдаланишга асосланади.

тушкунлик, фожеа ва ҳалокат) даври саналади. У ҳам, албатта, инқилобий бурилиш – ёки тилнинг ўлиши ва ёки ижтимоий шарт-шароитнинг тағ-тубдан янгиланиши билан яқунланади. Шунинг учун тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар, одатда, уйғунликда, ҳамкорликда таъсир этади.

Умумий қонуниятлар барча тилларнинг – инсон тилининг энг умумий белги-хусусиятларини ўз ичига олади. Масалан, тилнинг коммуникативлик хусусияти, нутқ фаолиятининг лисон-меъёр-нутқ каби таркибий қисмлардан иборатлиги, тилнинг қатламларга бўлиниши, қатламлар орасида лексик қатламнинг грамматик структурага нисбатан ўзгарувчанлиги, сўз туркумлари ва гап бўлаклари кабилар ҳақидаги қонуниятлар тиллар учун умумий – уларни ҳар бир тилда топиш мумкин.

Хусусий лингвистик қонуниятлар эса ҳар бир конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради ва тилнинг ўзига хос фонетик тизими, лексик сатҳи, грамматик қурилиши, стилистик таркиби билан боғлиқ. Ҳар бир тилда умумлисоний ва хусусий тараққиёт қонунлари ўзаро уйғунликда бўлади.

Лисоний тараққиёт қонунларининг айримлари билан танишиб ўтамиз.

1. Обьективлик ва такрорланувчанлик. Юқорида қайд этилган хусусиятни – табиат ва жамият қонунларидек тил қонуниятларининг ҳам обьективлигини ва қонуният сифатида такрорланувчанлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Улар ҳақиқий ва инсон иродасига бўйсунмас. Қонуннинг такрорланувчанлиги эса тил тараққиётининг турли даврларида, тилнинг турли сатҳ бирликлари тараққиёти хусусиятларида такрорланиб туришида намоён бўлади. Шунинг ичун диахроник тилшуносликда “тилнинг ҳозирги тараққиёт босқичида амалда бўлган қонуниятлар бевосита кузатишда берилмаган қадимги даврларида ҳам амал қилган бўлиши мумкин” деган қонун ҳам мавжуд эди.

2. Тил = лисон – меъёр– нутқ. Тилнинг умумий ички тараққиёт қонунларидан бири тилнинг лисон¹⁰³, меъёр, нутқ каби бир-бирини ҳам талаб, ҳам инкор этувчи томонларнинг диалектик бутунлигидан иборат бўлишдир. Фалсафий умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) моҳиятига эга бўлган лисон алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат (АҲВО) моҳиятли нутқ шаклида юзага чиқар экан, у меъёр “элагидан” ўтади ва унинг талабларида мос шакл, мазмун ва вазифа касб этади. Шунинг ўзигина УМИС табиатли ҳар бир лисоний бирликка меъёр талаб ва эҳтиёжларига мос равишда чексиз миқдордаги ЯҲВО

¹⁰³Совет тузуми даврида ўзбек тилшунослигида истиқлол даври ўзбек фанида қўлланила бошлаган ва бугунги кунда етарли даражада оммалашган лисон атамаси ўрнида *тил* атамаси қўлланилар эди.Қаранг: Усмонов С.Умумий тилшунослик.–Тошкент: Ўқитувчи,1972; Қўчқортоев И.Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси.Назария ва метод масалалари.–Тошкент: ТошДУ,1976; Неъматов Ҳ.,Бозоров О.Тил ва нутқ.–Тошкент: Ўқитувчи,1993.

шаклида воқеланиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, тилга ўзгариш ва ривожланиш имкониятини бериб, бу имкониятни унинг субутий (мутлақ, зотий, ўзгармас, онтологик, имманент, энг муҳим ва ҳ.) сифатларидан бири даражасига кўтаради.

Тилда мавжуд бўлган ривожланиш усулларининг кўпчилиги (жумладан, бир лисоний қолип (қурилма, конструкция, модель, қонуният, механизм ва ҳ.) асосида чекланмаган миқдорда янги-янги содда, қўшма, жуфт ва таркибли сўзларни, сўзшаклларни, сўз бирикмаларини, ҳар хил нутқий қурилмаларни, гапларни ҳосил қилиш; нутқий ҳосилаларнинг идеомалашиш – ихтосослашиш – яхлитлашиш – соддалашиш – тублашиш босқичлари орқали лисоний бирликларга ўтиши каби) лисон-меъёр-нутқ муносабатлари билан боғлиқ. Бунинг турли томонларини атрофлича тадқиқ ва тавсиф этиш, жараённинг фалсафий томонларини очиш тилшунослик олдида турган муҳим масалалардан.

3. Тежам. Бу қонуният жуда кўп ҳодисаларда намоён бўлади. Улардан айримини келтирамиз. Аср бошида тилимизга электрон ҳисоблаш машинаси – ЭХМ (эҳэм) кенг қўллана бошлади. Лекин ЭХМнинг инглизча номи – **komputer** ЭХМ сўзидан қисқа ва талаффуз учун қулай эди. Шунинг учун *компьютер* сўзи ЭХМ қисқартмасини сиқиб чиқарди.

Ўзбек тилида уч бўғинли сўзнинг иккинчи бўғинида тор унли бўлса, бу сўз икки бўғинлига айланишга интилади. Масалан, *ўғлим>ўғлим; буруним>бурним; яқишиқ>яқшиқ>яқши>яхши*. Тежам қонуни тиллар учун умумий бўлган кучли қонуниятлардан бири бўлиб, у ранг-баранг кўринишларда воқеланади¹⁰⁴ ва баъзан тил тизимини кескин ўзгартириб юбориши мумкин. Дейлик, туркий тилларда энг қадимги даврларда сўз ўзагидаги товушларнинг уйғунлиги – қаттиқ ва юмшоқлиги фарқланган. Лекин V асрдан олдинги даврларда бу фарқланиш ундошлар асосида бўлиб, тўрт жуфт унли қатор (қаттиқлик ва юмшоқлик) билан фонологик жиҳатдан фарқланмаган; унлилар қаттиқ ундошлар билан ёнма-ён келганда қаттиқ, юмшоқ (тил олди) ундошлар билан ёнма-ён келганда юмшоқ вариантга эга бўлган. Шу ҳолатда тил тизимида 36 дан ортиқроқ ундош бўлиб, улар фонологик фарқланувчи 18 жуфтни ташкил этган. Лекин унлилар сони атиги тўртта бўлиб, улар қаттиқлик/юмшоқлик жиҳатдан фонологик фарқланмаган. Тежам қонуниятига кўра, туркий тилларда ундошлар тизимида қатор фонологик фарқини йўқотиш ва унлилар тизимини қатор бўйича фарқлашга ҳаракат бошланади – 18 жуфтни фарқлашдан кўра 4 жуфтни фарқлаш тил учун жуда тежамли. V асрдан ҳозирги кунгача бу қонуният бир неча босқични бошдан кечирди. Қатор туркий тилларда (масалан, ёқут, қирғиз, хакас, қозоқ,

¹⁰⁴Қаранг: Мартине А.Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии).–М.:ИИЛ,1960.–С. 262; Нурмонов А.Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф.дисс... канд. филол. наук. –Ташкент,1973.

турк каби) у якунланган ва унлилар гармонияси қонунияти ҳукмрон бўлган. Айрим тилларда (жумладан, ўзбек тилида) бу ҳодиса якунланмаган ва унлилар уйғунлиги қатъий қонуният сифатида мутлақлашмаган.¹⁰⁵ Бунинг сабаби ўзбек тилида қаттиқлик/юмшоқлик билан фонологик фарққа эга бўлган икки жуфт ундош (г – ғ, к – қ) фонемаларнинг мавжудлигида, ваҳоланки, бу фонемалар орасидаги фарқни йўқотган тиллар унлилар уйғунлиги изчил қонуниятини ривожлантирган.

Кўринадики, тежам қонуни оддийгина кўп бўғинли сўз/кўп товушли сўзни кам бўғинли/товушлига айлантиришдан бошлаб, тил тизимида катта ўзгаришлар келтира оладиган ҳодисаларгача намоён бўлиши мумкин.

4. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид). Бу қонун уч хил кўринишга эга. Биринчи кўриниши таъсирида тил бир нутқий бутунлик таркибида айна бир грамматик маънони икки ва ундан ортиқ марта такрорлаб, нутқий бутунлик таркибий қисмлари ичидаги нисбий бутунликларнинг ўзаро алоқасини белгилашни, ахборотни тўғри қабул қилишни, унга нутқда содир бўладиган жузъий ўзгаришларга чидамликни таъминлайди. Бу масала ўзбек тилшунослигида проф. Ғ.Н.Зиқриллаевнинг “Истиқлол ва адабий тил” (-Тошкент: Фан, 2004) монографиясида таҳлил этилган.

Плеоназмнинг иккинчи кўриниши – лисоний бирликда сўнаётган грамматик маънони таъкидлаш мақсадида унга яна бир кўрсаткич бериш тавсифи Н.Маҳкамовнинг “Адабий норма ва плеоназм” (-Тошкент: Фан, 1988) монографиясида берилган.

Эҳтиёт қонунининг ўчинчи кўриниши тилда ҳар қандай микросистеманинг марказ ва қуршов гипонимик муносабатлар асосида қурилишида, қуршов бирликларининг сони ва сифати эркинлигида, бу бирликларда марказ функциясининг жузъий хусусийликлар билан мураккаблашишида (муайянлашишида), марказий бирлик исталган қуршов бирлиги ўрнини бемалол боса олишида намоён бўлади. Бу қонуният Л.Неъматова ва З.Юнусоваларнинг номзодлик диссертацияларида тавсифланган. Масалан, ўзбек тилида *от* марказий лексемаси 500 дан ортиқ гипонимларни ўз атрофида бирлаштиради. Лекин ўзбек нутқини уқиш ва унда ўз фикрини баён қилиш учун бу сўзларни билиш шарт эмас. Шу 500 сўзли қуршов бирликларининг ўрнини битта *от* лексемаси бемалол эгаллай олади.

5. Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Унинг моҳияти ва тил тизими тараққиётидаги ўрни масаласи олдинги бўлимда тавсифланди.

6. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Бу қонун тилнинг семиотик ва тасвирий тизим сифатида зиддиятли табиатини белгилайди. Чунки семиотик система қонунларига биноан битта

¹⁰⁵Неъматов Ҳ.Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Тошкент: Ўқитувчи,1992.–Б. 40-45.

мазмунни ифодалаш учун битта шакл етарли.¹⁰⁶ Лекин ифода воситаси сифатида айна бир маъно турли бўёқ билан бир неча шакл воситасида берилиши лозим: . . . *ораз – жамол – чеҳра – юз – афт – башара – турқ* . . .

7. Ўхшатиш (аналогия) қонуни. Бу қонун ва унинг тил тараққиётига таъсири масаласи Ёш грамматиклар йўналишида (Лейпциг тилшунослик мактабида, туркийшуносликда В.Радлов ва П.Мелиоранский ишларида) чуқур ўрганилган.

8. Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Бу қонун функционал лингвистиканинг тил рамзларида ихтиёрийлик ва мажбурийлик, лисоний рамзда асимметрик дуализм қонунларининг диалектик тамойиллар билан тўлдирилиши натижасида ўзбек субстанциал (формал-функциоал) тилшунослигида шаклланди ва Ҳ.Неъматов, О.Бозоров, Б.Менглиев, Г.Неъматова, Л.Неъматова, З.Юнусова кабиларнинг ишларида ривожлантирилди.¹⁰⁷ Бу қонуннинг моҳияти шундаки, ҳар бир лисоний бирлик ўзининг серқирралиги (моҳиятининг ички зиддиятлиги, қарама-қаршилиги) асосида камида икки қатор оппозицияларда туради. Бу оппозициялардан камида бири, албатта, приватив табиатли бўлади. Натижада, масалан, А бирилигининг С билан Б1 асосида ва Д билан Б2 асосида оппозицияларидан “мажмуи асмо ва сифот” каби очиладиган моҳияти $A = B1 + B20$. . . бўлади. Бу моҳият ўзгарувчанликни ҳам (B20), барқарорликни ҳам (B1+) ўз ичига олади ва тилга нисбий барқарорлигини сақлаган ҳолда муттасил ривожланишда бўлиш имкониятини беради.

Бу қонунлар умумий лисоний қонунлардан айримларидир. Хусусий қонунлар ҳар бир тилнинг ўзига хос, унинг ички тараққиётини белгилайди. Масалан, ўзбек тилида урғу сўзнинг охириги бўғинида бўлади. Шунинг учун қарийб етмиш йил давомида тилимизда русча сўзларда урғуни турли бўғинларда (рус тилидагидек) сақлашни ва урғу билан фарқланувчи ҳодисаларни (масалан, *олма – олма; тугма – тугма* . . .) жорий этишга уринишлар ҳеч қандай натижа бермади.

Тил тараққиётининг юқорида қисман санаб ўтилган умумий ички қонунлари билан бир қаторда унинг айрим бир сатҳларига, бўғинларига алоқадор лексик, грамматик, фонетик, ҳатто стилистик қонуниятлар ҳам бор.

Тилнинг энг тез ўзгарувчан, янгиланувчан қисми лексика, яъни луғат таркиби ҳисобланади. Лексика мудом ҳаракатда, ривожланишда

¹⁰⁶Сунъий тиллар шундай тузилади.

¹⁰⁷См: Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989. – С. 7; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши, 2004; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2001; 2003; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёриткичлар луғавий гуруҳи асосида): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

бўлади. Неологизмлар ва архаизмларнинг ҳосил бўлишидаёқ буни сезиш қийин эмас. Фан ва техника, илм ва тафаккурнинг тараққиёти натижасида тилимизда – *космонавт, космодром, ядро, клип, эстрада, лексема, фонема, чангютгич* каби сўзлар пайдо бўлди. Шунингдек, *фойтун, саройбон, амир, мироб* каби сўзлар эскириб бўлган.

Лексик сатҳ учун семантик ривожланиш ҳам хос. Пайдо бўлган ёки ишлатилган даврда бир маънони билдирган сўзлар муайян даврга келиб бошқа маънони англатишга хизмат қила бошлайди. Масалан, ўзбек тилидаги *қишлоқ* лексемасини олайлик. Ўз вақтида “қишлоқ, яъни қишлаш учун, қишни ўтказиш учун жой” маъносини билдирган бу сўз ҳозир буткул бошқа тушунчани ифодалашга хизмат қилади: “қишлоқ – шаҳар атрофида, четда жойлашган, асосан хўжалик ишлари, экин ва чорвачилик учун мослашган, аҳоли яшаш жойи”. Бундай ҳодисалар, деярли барча тилларда кузатилади. Р.А.Будагов ўз кузатишларидан қуйидаги маълумотни келтиради: “*Траваил восходит к вульгарнолатынскому **трипалиум** – особый станок, который сдерживал животных, в частности горячих лошадей, в то время, когда их подковывали. Затем **трипалиум** стало означать машину для пыток, буквально “приспособление на трех своих”. Соответственно, **траваиллар** первоначально мучить с помощью трипалиум, затем мучить вообще. Лишь значительно позднее возникает значение “работать”, ставшее основным в современном французском языке.*”¹⁰⁸

Ўзбек тили лексикасида соддалашиш ва яхлитлашиш, атамалашиш(терминологизация) каби кўплаб усуллар мавжудки, улар луғат таркибининг доим ўзгариб туришига хизмат қилади. “Яхлитланиш натижасида нутқ бирликларининг тил бирликларига – лексемаларга ўтиши ҳар куни содир бўлаётган фаол жараён.”¹⁰⁹

Ички лексик қонуниятлардан яна бири – семемаларнинг ўз ва кўчма маъноларда воқеаланиши. Масалан, *Менинг холам – ўқитувчи* ҳамда *Холажон, сумкангизни кўтариш* вораёнларига эътибор қаратадиган бўлсак, икки хола сўзи орасида фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Биринчисида “қон-қариндошлик”, “онамнинг опаси”(ё синглиси) семалари устун бўлса, иккинчи қўлланилишда “ёши катта”, “аёл” каби маънолар мавжуд.

Лексик ривожланишнинг ички қонуниятлари ҳар бир муайян тилда ўзига хос, бу тилнинг бойиб бориши, ривожланиши учун асосий омил ҳисобланади.

Жамиятга кириб келган нарса тилга ўз номини олиб келади. Бу беҳад оддий қонун, жамиятда пайдо бўлган (четдан келтирилган) ҳар бир нарса ўз номи билан аталишини ва бошқа нарсалардан фарқланишни талаб этади. Ҳар кунлик ҳаётимизда бу қонун

¹⁰⁸Будагов Р. А.Проблемы развития языка.–М.–Л.:Наука, 1965.–С.42.

¹⁰⁹Қар.: НетьматовХ., РасуловР.Ўзбектилисистемлексикологиясиасослари.–Тошкент:Ўқитувчи,1995.

воқеланишининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Ҳатто енгил машинанинг янги кўриниши (масалан, “Matiz”) тилга ўз номини олиб киради.

Жамиятда истеъмоладан чиққан нарсанинг номи тилда эскиради ва маълум мақсадлардагина қўлланилади. Бу олдинги қонуннинг акси бўлиб, бу ҳам изоҳга ҳожат қолдирмайди. Ҳозирги кунда *омоч* нимани англатганлигини болага махсус ўргатиш лозим.

Грамматика лексикага нисбатан анча турғун тил сатҳи ҳисобланади. Лекин унда ҳам даврлар ўтиши билан жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Грамматикага оид умумий тараққиёт қонунлари сифатида, жумладан, қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

Мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзларнинг, ёрдамчи сўзлардан аффиксоид ва аффиксларнинг ривожланишини олайлик. Бунинг инглиз тилида *to be*, *to have*, немис тилида *sein*, *haben*, бу тиллардаги модал феълларда, ўзбек тилида феълнинг ҳаракат тарзи аналитик шакллари ҳосил қилувчи кўмакчи феълларда, от кўмакчилар мисолларида кўриш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида *-хона*, *-кор*, *-паз*, *умум-*, *сер-* каби сўз ясовчилар аффиксоид саналади, ўзбек шеваларида *бора ётибман*, *бора ётибди* аналитик шакли *боропман*, *боропти* кўринишига эга: кўз олдимизда *-а ётиб-* аналитик шаклидан *-ол-* қўшимчали синтетик шакл ривожланмоқда.

Тил грамматик қурилишининг синтетизмдан аналитизмга қараб ривожланиши қонунини ҳам ҳинд-европа ва туркий тиллар тарихи мисолларида кўплаб кўриш мумкин.

Тилнинг тараққиёт қонунлари тилга муттасил таъсирини ўтказиб туради. Лекин ҳар бир алоҳида олинган давр чегарасида қонунлар таъсири остидаги ўзгариш шу даражада кичикки, уни бир авлод сезиши баъзан қийин. Шунинг учун И.И.Мешчанинов тил тараққиётини қуйидаги риёзий формулада берган эди: $0 \times \text{чексиз такрор} = м$, яъни чексиз кам миқдордаги ўзгариш чексиз кўп марта такрорланса, маълум бир миқдорни беради.

Бундан ташқари, одатда, тил рамзларида шакл ва мазмун томон бирданига ўзгармайди – улардан бири ўзгариб, иккинчиси барқарорлигини маълум муддат сақлайди ва ўзгариш, ривожланишни сўзловчилар учун сезилмасдек қилади. Шунинг учун тил ички тараққиёт қонунлари таъсири остида ҳамиша жуда кам миқдорда бўлса ҳам, ўзгаришда бўлади ва жамият аъзолари бунинг сезмайди.

Тилнинг ички тараққиёт қонунларидан бошқа тараққиётнинг ташқи – экстралингвистик омиллари ҳам борки, улар ҳақида қуйидаги бўлимда сўз боради.

1-§. Тил ва жамият

Жамият тушунчаси ва таърифи. “Жамият — кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи.”¹¹⁰ Бу ҳамкорлик кишиларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий соҳаларда, моддий ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнидаги узвий бирлигидан иборат. Инсон жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, балки жамиятда туғилади, камол топади, яшайди ва ривожланади. Умунан, “инсон” тушунчаси жамият тушунчаси билан узвий боғлиқ. Шунинг учун социология ва иқтисодиётда инсоннинг таърифи “ижтимоий муносабатлар кесишуви” деб берилса ва инсон жамият орқали таърифланса, жамият инсон орқали таърифланади — бу икки тушунча бир-биридан ажралмас. Инсон (шахс) ва жамият ўзаро диалектик бутун-бўлак муносабатида турган бутунликлардир — инсон (шахс) жамиятнинг бир бўлаги, таркибий қисми бўлганлиги учун ҳам инсондир. Ўз навбатида, жамият инсонларни хилма-хил муносабатлар билан бирлаштирганлиги сабабли жамиятдир, масалан, турналар ёки бўрилар тўдасига нисбатан *жамият* сўзини қўллай олмаймиз.

Жамиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири тилдир. Тил жамият аъзоларини бирлаштирувчи энг муҳим омиллардан бири эканлиги билан “Тилнинг келиб чиқиши” бўлимида танишган эдик. Тилшунослик бўйича ўқув фанларидан — жумладан, “Умумий тилшунослик”дан сизга маълумки, тил (нутқий фаолият)нинг ўзи мураккаб ҳодиса бўлиб, у:

а) маълум бир жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлган, УМИС табиатли имкониятлар мажмуасидан иборат бўлган лисон;

б) бу имкониятларнинг бевосита воқеланишини ташкил этадиган ЯҲВО табиатли нутқ;

д) шу имкониятнинг юзага чиқиш шарт-шароитлари ва шакллари белгиловчи меъёр каби томонларнинг диалектик бирлигидир.

Тил ва жамият. Тил — ижтимоий ҳодиса сифатида. Киши ўз тафаккур тарзига, фарқлаш қобилияти ва имкониятларига қараб сўзлайди — лисоний имкониятлардан фойдаланади. Бу унинг билим ва маданий савиясига, ҳаётий кўникма, тажриба ва дунёқарашига боғлиқ. Қолаверса, ҳар бир инсон характери ва диди, маънавий олами, тафаккур кўлами ва маданий савияси, ички руҳий дунёси ва истеъдоди, яшаш муҳити, жамиятининг тараққиёт даражаси каби юзлаб омиллар таъсирида турли нутққа эга, яъни лисоний имкониятлардан ҳар хил даража, савия ва мақсадда фойдаланади. Шу тўғрйли сўзловчининг нутқидан унинг маданий савияси, ижтимоий мавқеи, тафаккур тарзини сезиш қийин эмас. Бу омилни Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”да алоҳида таъкидлаб ўтади. Халқимиз ҳам “суратига эмас, сийратига боқ” мақолида инсоннинг

¹¹⁰Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.3-том. —Тошкент: ЎзМЭ, 2002. — Б. 543.

ташқи қиёфасига эмас, ички оламига эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Юсуф хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”нинг тил моҳиятига бағишланган бобларида сўз (тил, нутқ) инсоннинг ички оламини – савияси ва руҳияти, тафаккур тарзини юзага чиқарувчи энг муҳим восита деб баҳолайди. Худди шундай таърифни тил ва нутққа – фақат XVIII ва ундан кейинги асрларда Европанинг буюк олимлари Франс Бопп, Август Шлейхер, Якоб Гримм, Ҳерман Паул, Вилхелм Хумбольдт, Карл Маркс, Фердинанд де Соссюр кабилар ҳам такрорлашди. Инсон ва тил (нутқ қобилияти) кабитил ва жамият ҳам ажралмасдир.

Тил – ижтимоий ҳодиса экан, ҳамиша жамият билан бирга ривожланишда. Тилнинг даврий ҳамда минтақавий бўлиниши ва ўзгариши сизга диалектология, ареалогия, тил тарихи ўқув фанларидан маълум. Лекин айтиб бериш керакки, ҳар қандай ҳолат – ҳатто бир ҳудуд ва даврда жинс, ёш, касб-корга кўра бўлинишлар ҳам тилда ўзини намойиш қилади. Бу ҳақда Р.Шор, жумладан, шундай ёзади: *“Там, где в структуре общества выделяются обособленные классы и группы, служащие различным производственным целям, язык этого общества распадается на соответствующие социальные диалекты. Там, где только есть разделение труда (а подобное разделение наблюдается по всюду, совпадая у народов примитивной культуры с дифференциацией полов, откуда возникновение особых “женских языков”), каждая отрасль производства принуждена создавать свой особый запас “технических терминов” – наименований орудий и процессов работы, связанных с её ролью в производстве и непонятных для членов иной производственной группы.”*¹¹¹

В.А.Звегинцев фикрича, жамиятнинг ижтимоий тафовутига кўра тил ҳодисалари 3 гуруҳга бўлинади:

1. Тилларнинг ижтимоий ва махсус ишлатилиши.
2. Махсус тилларнинг яратилиши.
3. Оммавий(миллий) тилнинг ижтимоий ва касбий фарқланиши.

А.Самойлович эса олтой турклари тилидаги аёл ва эркак лексикаси параллелизми ҳақида шундай қизиқарли маълумотларни келтиради:

Умумий шакл	Аёллар нутқида	Эркаклар нутқида
<i>Бўри</i>	<i>Улучи</i>	<i>Поро</i>
<i>бола</i>	<i>Уран</i>	<i>Бола</i>
<i>Товуқ</i>	<i>Учар</i>	<i>Қуш</i>
<i>Тил</i>	<i>Азу</i>	<i>Тиш</i>
<i>От</i>	<i>унаа</i>	<i>Ат</i>

¹¹¹Цитируется по книге Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию.–М.:Изд-во МГУ,1962. – С.261.

Тилда синономияни юзага келтирувчи ва ижтимоий ҳодисалар таъсирида рўй берадиган ҳодисалардан яна бири арго, жаргон ва иборалар, табу ва эвфемизмларнинг вужудга келишидир. Тилимизда, *кўк, кабутар, малах, соққа* каби сўзлар жаргонлар бўлиб, муайян ижтимоий қатлам, гуруҳ нутқиға хос ҳисобланади. Кишилар дунёқараши, тушунча ва эътиқодларига кўра сўз ва тушунчаларға янги маъно бериш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *илон – арғамчи; ўлмоқ – вафот этмоқ, дунёдан кўз юммоқ, оламдан ўтмоқ, дунёдан рихлат қилмоқ, фано бўлмоқ, фоний дунёдан боқий дунёға сафар этмоқ* ва ҳ.; *пес бўлмоқ – оқармоқ; туғмоқ – енгил бўлмоқ, халос бўлмоқ, кўзи ёримоқ* ва ҳ. Бу тарзда қўллашларнинг баъзилари этика, маданият билан боғлиқ бўлса, бошқалари қўрқув, ирим (гўёки илоннинг номини ёки пес касалини (нарсаномини) аташ – шу нарсани чақириш билан тенг каби шомоний қараш) ларға асосланади.

Тилнинг ижтимоий ўзига хос кўринишлари ҳақида гапирганда, бундай хосланиш аввало лексикада – семантика, фразеология ва стилистикада содир бўлишини унутмаслик керак. Бундай хосланиш лексикада шу даражада кучлики, айти бир жамиятнинг нафақат эркаг-у аёллари, балки ёш-у кексаларининг, авом ва зодагонларининг сўзлари, услублари фарқлидир. А.И.Герцен бу борада шундай дейди: *“Простой смертный носит рубашку, а барин – сорочку, один спит, а другой почивает, один пьёт чай, а другой изволит его кушать.”*¹¹²

Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Жамиятнинг таркибий қисми, ўзига хос субутий белгиларидан бири – маданият.¹¹³ Маданият – муайян тарихий даврда халқ ва миллатларнинг меҳнат, турмуш, бадий ва бошқа соҳаларини ўзида қамраб олувчи маънавий тушунча. Тил – маданият белгиси. Тилсиз маданият бўлмайди. Тил ва маданият ўзаро уйғунликда ривожланади. Кўпгина олимлар жамиятнинг маданият даражаси билан унинг тилини баҳоласа, бошқа бир гуруҳ тил орқали ижтимоий маданиятни белгилайди. Ҳар иккала гуруҳ ҳам ўзича ҳақ, зеро, тарихий, тугаб кетган, лекин тили ва унинг ёдгорликлари сақланиб қолган жамиятнинг маданияти, руҳияти, оламни тушуниш тарзини унинг тили воситасида бемалол тиклай олганимиздек, юксак маданиятга эга жамият тили ҳақида ҳам маданияти орқали аниқ тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Бу ҳақда В.А.Звегинцев шундай ёзади: *“Лингвистика собрала богатый материал, свидетельствующий о том, что языки народов*

¹¹²Цитируется по книге Звегинцев В.А.Очерки по общему языкознанию.–М.:Изд-во МГУ,1962.–С. 261. Указывается: Герцен А.И.Сочинения.Том 6.–СПб,1905. –С. 191.

¹¹³Қаранг.:Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.5-том. – Тошкент: ЎзМЭ,2003. – Б. 372.: “Маданият-жамият, инсон ижодий куч ва тараққиётининг муайян даражаси. Маданият – арабча *мадина* сузидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини 2 турга: бирини бадавий ёки саҳровий турмуш; иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик – кўчманчи ҳолда дашту саҳроларда яшовчи, маданийлик – шаҳарда ўтроқҳолда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларға нисбатан ишлатилган.” Демак,дастлаб араб тилида *маданий* –“шаҳарлик” ва *бадавий* – “саҳройи,кўчманчи” атамалари ўзаро оппозитив бўлган.

отсталой культуры часто не располагают словами, обозначающими родовые понятия (нет, например, слов для обозначения дерева или животного вообще, но зато имеется очень разветвленная номенклатура обозначений разных их видов и пород) и обладают формантами, классифицирующими слова по чрезвычайно конкретным признакам (так называемые классы слов)."¹¹⁴

Тил ва маданият муносабати, таъсири масаласи барча даврларда, барча лингвистик мактаб ваоқимлар диққат-эътиборини тортган. Масалан, Э.Сепир бунга оид жуда қимматли фикрларни ёзиб қолдирган: *“Маданиятни шу (мазкур) жамиятнинг қилаётган ва ўйлаётгани сифатида баҳолаш мумкин. Тил эса қандай (қай тарзда) ўйлашдир.”*

Тил, нутқ – маданият, маънавий олам кўзгуси. Шунинг учун тил қанчалик гўзал, бетакрор, самимий бўлса, маданий савия ҳам шундай намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг ўз маданий муҳити ва тафаккурига мос равишда лисоний имкониятлари мавжуд.

Фан тараққиёти, сиёсий ва иқтисодий шароитлар ҳам тилда намоён бўлади. Кундан-кунга янги сўз ва тушунчалар пайдо бўлмоқда, махсус ва сунъий тиллар ярарилмоқда, соҳавий ва илмий стилистика ривожланмоқда. Маданият инсоний онг маҳсули экан, у тил билан диалектик алоқада, бирликдадир.

Тил ривожлаишининг ташқи (экстералингвистик) омиллари деганда, тилнинг жамият, биринчи навбатда, унинг маданияти билан боғлиқ равишда тараққиёти тушунилади. Жамият ва унинг маданияти ривожланган бўлса, унда сўз санъаткорлари томонидан ишланган, пардоз ва жило берилган адабий тил ҳам устувор бўлади, ўз таъсирини шу жамиятдан узоқ-узоқ ўлкаларга етказди. Буни ўзбек тилининг XV-XVI асрлардаги мавқеидан ҳам биламиз. Туркийшунослар Алишер Навоӣ асарлари тилининг бу даврда Қримдан Олтойгача, Румдан Чингача (Туркиядан Хитойгача) бўлган улкан минтақада ҳукмрон адабий меъёр бўлиб келганлигини қайд этадилар. Шоир ифтихор билан:

Олибмен тахти фармонимға осон

Черик тортмай Хитодин то Хуросон.

деб ёзса, шоир Абдулла Орипов:

Темур тиги олмаган ерни

Қалам билан олди Алишер.

дея гурур билан куйлайди.

Жамиятда фанларнинг тараққиёти тилда илмий атамалар, мураккаб илмий тушунчалар, жараён ва тавсифларни ифодаловчи сўзлар ва услубнинг шаклланиши ҳамда ривожланишига олиб келади.

¹¹⁴Звегинцев В.А.Очерки по общему языкознанию.—М.:Изд-во МГУ,1962. —С.272:“Культуру можно определить как то,что данное общество делает и думает.Язык же есть то,как думают.”

Тилнинг қўлланилиш соҳаси кескин кенгаяди, у узлуксиз ривожланиди, янги-янги сўз ва тушунчалар билан бойийди.

Дунёда яқка ҳолда, бошқалардан батамом узилган шаклда яшаган жамият бўлмаган – қўшни халқлар ҳаммиша бир-бири билан яқин алоқаларда бўлишган. Кўп ҳолларда эса турли-туман қавм-элатлар қўшничиликда ёнма-ён яшашган. Турли халқларнинг тили бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини бойитган – сўз берган, сўз олган. Бундай ўзаро таъсирлар тилларнинг қоришуви ва натижада тамоман янги бир тилнинг пайдо бўлиши даражасигача бориб етиши мумкин. Шу боис дунёда соф – бошқа тиллар таъсиридан холи тил умуман йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Турли жамият – давлатлар орасидаги иқтисодий-маданий алоқалар бундай бойишга кенг йўл очади.

Жамиятнинг сиёсий тузуми, ишлаб чиқаришнинг етакчи усул ва воситалари ҳам тилнинг тараққиётига кучли таъсир кўрсатади. Масалан, ибтидоий табиий-овчилик ва қўчманчи чорвачилик ҳўжалик усули етакчилиги даврида тилларнинг қоришуви, ўзаро яқинлашуви кучли бўлади, кескин шевавий фарқлар сезилмайди. Қадимги туркий (Ўрхун-Енисей) даври тилида, қозоқ, қорақалпоқ, туркман қирғиз каби XIX асрларгача тўла ёки ярим қўчманчи тарзда ҳаёт кечирган халқлар тилида шева фарқларининг нисбатан озлиги шу билан боғлиқ. Аксинча, узоқ шаҳар маданияти, ўтроқ деҳқончилик ҳўжалик тарзи маҳаллий шевалардаги фарқларни чуқурлаштиради. Бу шу даражага бориб етиши мумкинки, бир тилнинг икки шеваси вакили бир-бирини мутлақо тушуна олмаслиги мумкин. Хитой тили шеваларида худди шу ҳолат кўзга ташланади. Ўзбек, озарбайжон, турк, уйғур каби туркий тилларнинг кўп шевалилиги, шевалараро кучли фарқларнинг мавжудлиги айна шу ҳодиса билан боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти, саноат ишлаб чиқариш усули, фан ва техника тараққиёти, таълим ва маданият ривожини, матбуот хилма-хил воситаларининг кенг оммалашуви маълум бир халқ (миллат)нинг турли минтақа ва ҳудудларини – демак, тилларини ҳам – яқинлаштиради; жамиятда меъёрлаштирилган, санъаткор ва олимлар томонидан ишланган шевалардан юқори турадиган *койне* – адабий тилнинг кенг оммалашуви сабаб бўлади. Шунинг учун кўп шевали бўлишига қарамай француз, немис, инглиз тиллари ахборот воситаларида – сўзлашув нутқида ҳам, жонли мулоқот ва суҳбатларда ҳам – шевавий фонетик ёки лексик фарқлар сезилмайди – омманинг маданий савияси юксак ва ҳамма адабий меъёрларга риоя қилиш кўникмасига эга. Бу даврда адабий тил мактаб, матбуот, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишлаб чиқариш орқали шева фарқларининг йўқолишига, адабий тилнинг кенг оммалашуви ва меъёрлашуви олиб келади.

Тил ва тарихий муҳит. Жамият тилнинг ривожланишига салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Бу ҳолат кўпинча жамиятда номиллий мафкура ҳукмронлиги даврида юз беради. Бундай даврларни

халқимиз IX-XI, XII-XV асрларда, XX асрнинг 40-80-йилларида бошидан ўтказди. Маълумки, туркий халқларнинг ислом динини қабул қилишида сомий (араб) ва эроний халқларнинг таъсир ва таъйиқи кучли.¹¹⁵ Шу сабабли IX-X асрларда ҳукмрон доира орасида араб ёки форс тилида сўзлаш, илмий-бадий асарларни ҳам шу тилларда ёзиш авж олади. Туркий тил қўпол тил дея таҳқирланади. Бу даврларда туркий тил кўчманчи-сахройиларнинг сўзлашув тили, ўчоқбоши тили бўлиб қолади. XI асрда Қорахонийлар давлатининг юксалиши билан майдонга “туркий тил баҳодури” – Маҳмуд Қошғарий чиқади. У туркий тил мавқеини тиклашга интилади. Олим “Девону луғотит турк” асарида туркий тилни араб тили билан пойгада чопаетганда ундан ўзиб кетаётган улоқчи отга қиёслади. XI-XII асрларда туркий адабий тилининг мавқеи тикланади. У даврдан бизгача шоҳ асарлар етиб келган. XIII-XIV асрларда туркий тил яна таъйиққа учрайди ва XV асрда бошқа бир туркий баҳодир – Алишер Навоий майдонга чиқади-ю, қалами билан ярим жаҳонни забт этиб, XIX асрнинг ўрталаригача ҳукмронлигини давом эттиради.

XX асрнинг 40-йилларидан ўлкамизда рус тилининг таъйиқи кучаяди. Бу таъсир йилдан-йилга ошиб, 80-йилларда “замонавий ва маданиятли” ўзбеклар ўз она тилларида гапиришга уяладиган бўлишди. Тилимиз яна ўчоқбоши тилига айланишига сал қолади. 1988-1989йилларда ўзбек миллий тилининг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш учун росмана кураш бошланди. Бу ҳаракат 1989йилнинг 21октябрида “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ва тилимиз тараққиётида янги тараққиёт даври – миллий истиқлол даврининг бошланиши билан амалга ошди.

2-§. Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшунослик ва тил таълими

Миллий мафкура ва миллий тил. Жамиятда номиллий, антимиллий мафкура ҳукмронлиги даврида миллий тил мавқеининг пасайиши, қўлланилиш доирасининг торайиши, хилма-хил (хусусан илмий, матбуот, ҳуқуқий, дипломатик, байналмилал банк-иқтисодий ва молия ва ҳ.) услубларининг ривожланмаслиги – ҳукмрон мафкура тили бу соҳаларни эгаллаши ҳақида эслатиб ўтилди. Номиллий ҳукмрон мафкура миллий тил таълимига ҳам ўзининг кучли таъсирини ўтказди. Бутаъсир, айниқса, икки йўналишда кучли намоён бўлади. Улардан биринчиси – миллий тил грамматик қурилиши ҳукмрон мафкура тилининг грамматик қурилиши меъёрлари асосида талқин қилиниб, миллий тил грамматик қурилишида миллий руҳ, шу тилда фикрловчи ва сўзловчи халқ руҳияти ва маданияти инъикоси батамом сўндирилади. Натижада миллий тилда сўзловчи ва фикрловчи халқ

¹¹⁵Қаранг: Бартольд В. В. Сочинения. Том 5. – М. – Л: Наука, 1974. – С. 132.

онгига ғайримиллий мафкура уруғларини сепишга, номиллий мафкурани сингдиришга, ундиришга қулай шароит туғилади. Зеро, миллий тил қурилишининг номиллий талқинини миллат болалари онгига сингдириш миллат онгига номиллий тафаккур тарзи ва олам – борлиқни қабул қилишни сингдиришга олиб келади – таълим олувчи миллий маркура гуллаб-яшнаши мумкин бўлган миллий дунёқараш ва миллий тафаккур тарзидан маҳрум қилинади.

Бу таъсирнинг иккинчи кўриниши ҳукмрон мафкура тилини ўрганишга, унинг кенг оммалашувига улкан имконият яратиб бериш, ижтимоий юксалишга лисоний тўсиқлар қўйишдан иборат. XX асрнинг 80-йилларида фақат олийгоҳларда рус гуруҳларида ўзбек, ўзбек гуруҳларида рус тилининг ўқитилишига ажратилган ўқув соатлари ҳамда рус тили ва ўзбек тили ўқитувчларини тайёрлашга ажратилган давлат грантларини солиштирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Бу даврда рус гуруҳларида ўзбек тили кўпинча ўқитилмас, ўқитилган тақдирда ҳам бир ўқув йилида 120 академик соатдан ошмас эди. Ўзбек гуруҳларида рус тили эса энг асосий фанлардан саналиб, уч ўқув йилида 900 академик соат миқдорида ўқитилар ва яна қўшимча соат ва махсус курслар киритиш тавсия этилар эди.

Ҳукмрон мафкура тили тазйиқи ўша даврларда миллий тилшунослик ва луғатчиликда ҳам кучли сезилар эди. Маълумки, исталган бир тилда ифодаланган фикр бошқа бир тил воситалари билан берилиши мумкин. Масалан, русча *здесь, туда, там* сўзларига тилимизда *бу ерда, у ерда, ўша ерда* сўз бирикмалари мос келади. Русча сўзлар равиш сўз туркумига мансуб, ўзбекча муқобиллари эса кўрсатиш олмошлари ва *ер* сўзининг ўрин-пайт келишиги шаклидаги бирикмасидан иборат. Лекин русларга кўр-кўрона эргашиб, бу сўз бирикмалари тилимизда ҳам равишлар деб ўргатилди. Бундай уйдирма-мосламаларга, 1940-80-йиллардаги расмий “стабил” талқинларга (ўрта ва олий мактаб дарсликларида) юзлаб мисол келтириш мумкин. Бундай уйдирма-мослама талқинлар онгимизга шунчалик чуқур сингдирилганки, унинг ёпиқ-яширин таъсиридан яқин йилларда қутула олмаймиз – у тилимизнинг барча бўғинлари илмий талқинини қамраб олган ва зўрлик билан шууримизга 60йилдан зиёд вақт давомида ёш гўдаклиқдан қуйилган. Ундан батамом қутулиш осон эмас.

Ҳукмрон мафкура тилининг миллий луғатчиликка тазйиқи ҳам икки йўналишда намоён бўлади. Унинг биринчи йўналиши миллий тил учун ўта зарур бўлган луғатларни рус тили луғатлари шакл ва мазмунида тузишда намоён бўлса, иккинчи йўналиши миллий тилда ўқув (мактаб) луғатлари тури, сони ва сифатини мумкин қадар чеклашда ўз аксини топади. Тилшунослигимизда биринчи масала бутун мураккаблигида Ҳ.Саидованинг 1995йилда, Ш.Бобожоновнинг 2004йилда Самарқанд университети ҳузурида ёқланган диссертацияларида очиб берилган бўлса, иккинчи масала ўзбек, рус, инглиз ўқувчилари учун она тили

дарсларида фойдаланишга мўлжалланган ўқув луғатларининг турлари, сифати ва сонини қиёслаш асосида магистр Ш.Ҳамроева ишларида таҳлил этилди. Тадқиқотчи ўзбек болалари учун ўқув луғатлари наشري ривожланган давлатлардан кўра бир неча юз марта паст эканлиги, шунинг учун бугунги кунда бизда луғатларга эҳтиёж ва улардан фойдаланиш маданияти ачинарли аҳволда эканлиги ҳақида хулоса чиқарди. Матбуотда тилшунос Б.Баҳриддинова томонидан мавзуга доир эълон қилинган мақолалар фикримизни қувватлайди.

Ғайримиллий ҳукмрон мафкуранинг миллий она тили таълимига зарарли таъсирини нафақат миллий тил грамматик талқинини руслаштириш, ўқув луғатлари тури ва сонини чеклаш, балки мактабда она тили таълими мазмуни ва усулини сохталаштириш билан ҳам ўтказди. Маълумки, тил ва тафаккур бир-биридан ажралмас – тил тафаккур орқали, тафаккур тил орқали тивожланади. Она тили таълими совет тузуми ҳукмронлиги даврида тилшунослик фани асосларини – илмий тилшуносликни ўрганишга бўйсундирилди. Мактабда ўқувчилар вақтларини она тилида ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантириш ва ижодий тафаккур маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва раван ифодалашга эмас, илмий грамматик билимларни ёдлашга сарфлашди. Бундай усулда тайёрланган билимдон-ижрочи мустақил фикр ва ҳаракатга лаёқатсиз бўлиб, фақат буйруқни кўр-кўрона бажаришга яроқли эди, холос.

Ўзбекистон Республикаси 1991йилда миллий истиқлолга эришгандасовет тузумидан миллий тил тадқиқи ва таълими соҳасида мана шундай аянчли ҳолатни мерос қилиб олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов миллий истиқлолнинг илк қадамлариданоқ мамлакатда иқтисодий-сиёсий ислохотлар билан бирга таълим тизимини тубдан ислоҳ этишга, миллий мафкурани шакллантириб, уни оммалаштиришга катта эътибор беришлари, давлат сиёсати ва умумхалқ ҳаракатини шу йўналишга қаратишлари бежиз эмас эди. Зеро, миллий мафкуранинг муҳим таркибий қисмларидан бири миллий тил – она ўзбек тилидир. “Мафкура – жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмунини, уларнинг интилишларини ўзига мужассамлайди.”¹¹⁶ “У муайян бир ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлатнинг манфаатлари, орзулари, мақсадлари ифодаланган қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими.”¹¹⁷ Шунинг учун ўзбек миллий мафкурасининг муҳим таркибий қисми сифатида ўзбек тили ҳам истиқлолдан сўнг ўлкамизда тамоман бошқа – мустақил республикамизда асосий алоқа-аралашув ва иш юритиш тили мавқеини олди, оддий алоқа-аралашув тилидан ҳуқуқий, иқтисодий-молиявий, байналмилал дипломатик алоқалар, Интернет робиталари тизими воситасига айланди. Тилимиз қўлланиш

¹¹⁶Каримов И.А.Миллий истиқлол мафкураси –халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.– Тошкент:Ўзбекистон.2000.–Б.6.

¹¹⁷Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.5-том.– Тошкент: ЎзМЭ,2003.–Б.525.

соҳаларининг кенгайганлигини, шаклланган ва ривожланган янги услублар ва терминологик тизимларни, тилимизни ўрганишга хорижий давлатлар вакилларининг қизиқиш даражаларини ўтган давр билан мулҳоқ қиёслаш мумкин эмас – тараққиёт кескин ва бемисл даражададир; бундан 20 йил олдин истаган турдаги йиғинҳода ўзбек тилида чиқиш фавқуллода бир ҳодиса саналган бўлса, бугун Олий Мажлис йиғилишидан маҳалла кўмитаси мажлиси-ю дипломатик қабулларгача она тилимиздан ўзга нутқни эшитиш шунчалик ғайриоддийдир. Миллий истиқлол, миллий мафкура она тилимизнинг янграши, яшнаши, ривожланиб камол топишига чексиз имкониятлар яратиб берди ва бу имкониятлардан самарали фойдаланилмоқда.

Миллий тилшунослик ва тил таълими. Миллий истиқлол шарофати билан тилшунослигимиз ҳам рус тилшунослигига эргашишдан озод бўлиб, янги – мустақил тараққиёт йўлига ўтди. Тилшунослик фанида қатор мустақил илмий йўналиш ва мактаблар шаклланди. Фанимизда тез оммалашаётган семантик синтаксис, субстанциал, субстанциал-прагматик¹¹⁸ илмий йўналишлари шулар жумласидан. Бу йўналиш талқинларида ўзек тилининг туркона – европа тиллари қурилишидан тамоман ўзгача қурилиш тизими ўз аксини топмоқда, янги – ўзбеккона грамматик тизимлар яратилмоқда ва оммалаштирилмоқда. Она тили грамматик қурилишининг миллийлиги эса миллий мафкуранинг одамлар онига сингиши ва гуркираб яшнаши учун мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтамоқда.

Истиқлол йилларида она тили таълими соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Ўзбеккона грамматик талқин ва тизимларнинг ишлаб чиқилиши, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида таълим тизими, мақсади ва самараси олдига тамоман янги вазифалар қўйилди. Бу вазифаларни – 1940-80-йилларда бўлганидек, марказда ишлаб чиқилган “типовая программа”лар асосида амалга ошириш мумкин эмас. Таълимнинг барча тур, бўғин ва босқичлари миллийлаштирилди, илғор давлатларнинг таълим мезонлари билан тенглаштирилди – бугун шижоат ва ғайрат билан иккинчи босқичи амалга оширираётган, марказида ижодий тафаккурли шахс турган Кадрлар тайёрлашнинг ўзбек миллий модели бутун дунё олим ва мутахассислари томонидан эътироф этилди, юксак баҳоланди.

Умумий ўрта таълимда она тилини ўқитишнинг онгли вербал когнитив-прагматик таълим усули йўлга қўйилди. Бу таълим усулининг мақсади ўқувчида ижодий тафаккурни шакллантириш ва маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва равон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Энди истиқлол фарзандлари она тили дарсларида қуруқ грамматикани, тилшунослик фани асосларини ўрганиш билан

¹¹⁸Бу ҳақда қаранг: Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // “Маърифат” газетаси, 2013 йил 15 май.

қимматли вақтларини ўтказмайди, балки миллий қадриятларнинг энг олийи бўлмиш она тили хазиналарини очиш, унинг ноёб дур-у гавҳарларини териш, чексиз имкониятлар – айна бир фикрни ўнлаб-юзлаб шакл ва кўринишларда ифодалай олиш, она тили орқали миллий қадриятларга, Ватанга, жамиятга, инсониятга ва ўзига ҳурмат ва севги туйғуларини сингдириш устида ижодий изланиш олиб боради, яратади, ижод қилади. Шунга мувофиқ равишда, ўрта махсус ва олий таълимда ўзбек тили ўқув фани олдига ихтисосий нутқ малакаларини такомиллаштириш, танлаган касбига комилликка эришишга ундаш, унга муҳаббат туйғуларини тарбиялаш вазифаси қўйилди. Таълим дастурлари, дастурлар асосидаги дарсликлар шу асосларда тузилмоқда ва такомиллаштирилмоқда. Бу дастур ва дарслик, қўлланмаларда ўз аксини топган лингвистик ва методик тамойиллар, илмий талқинлар ўзининг ўзбекона моҳияти билан олдингилардан – русийзабонлар учун яратилган дарсликларга зўрма-зўраки ўхшатмалардан тубдан фарқ қилади, ўзбек миллий руҳи, миллий истиқлол мафкураси, умумбашарий қадриятларга йўғрилганлиги билан ажралиб туради. Тил таълими тизимига компьютер технологиялари, электрон дарслик ва қўлланмалар, Интернет материалларидан кенг фойдаланиш кириб келмоқда. Тўғри, тил таълимининг олдига ҳали катта вазифалар турибди. Биринчи навбатда, бу ўзбек тили таълими учун замонавий ахборот банклари, ижодий тафаккур соҳибини етиштириш учун зарур хилма-хил луғат ва маълумотномалар тузиш ҳамда оммалаштириш, бу ишларни амалга оширишда замонавий, жумладан, компьютер ва Интернет тармоғи имкониятларидан унумли фойдаланиш масалалари турибди. Аминмизки, бугун шаклланаётган ва миллий истиқлол мафкураси билан йўғрилган замонавий ўзбек тилшунослиги ва тил таълими назарияси ва амалиёти вояга етиб, жаҳон тафаккури хазинасига ўз гавҳарларини қўшади ва аждоқлар ишини шараф билан давом эттиради.

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ этиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Мас. муҳаррир: акад. М.Хайруллаев. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги нашриёт, 1993.
3. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963.
4. Александров Г. Ф. История западно-европейской философии. –М. –Л.: Изд. АН СССР, 1946.
5. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1976.

6. Античные теории языка и стиля. Отв. ред. О.М.Фейденберг. – М. – Л.: Изд. АН, 1936.
7. Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. – М-Л: Наука, 1974.
8. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. –Тошкент: Фан, 1995.
9. Большая советская энциклопедия. Т. 24. –М.: Изд. СЭ, 1976.
10. Большая советская энциклопедия. Т. 9. –М.: Изд. СЭ, 1972 .
11. Будагов Р. А. Проблемы развития языка. – М. –Л.:Наука, 1965.
12. Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағрида маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.
13. Герцен А. И. Сочинения. Том 6. –СПб, 1905.
14. Головин Б. Н. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1977.
15. Донских О. А. К истокам языка. –Новосибирск: Наука, 1988; История лингвистических учений. Отв. ред. А.В.Десницкая, С.Д.Кацнельсон. 1. Древний мир. –Л.: Наука, 1980; 2. Средневековый Восток. –Л.: Наука, 1981; 3. Средневековая Европа. –Л.: Наука, 1985.
16. Есперсен О. Философия грамматики. –М.: ИИЛ, 1958.
17. Жалаладдин Руми. Поэма о скрытом смысле. Составитель О. Ф. Акимущин. Отв. ред. Н. О. Османов. –М.: Наука.
18. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962.
19. Кодухов В. И. Введение в языкознание. –М.: Просвещение, 1987.
20. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. –М.: Высшая школа, 1965.
21. Комилов Н. Тимсоллар тимсоли. Алишер Навоий. Ғазаллар ва шарҳлар. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А.Шаропов, Б.Эшпўлатов. –Тошкент: Камалак, 1991.
22. Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М.: Наука, 1963.
23. Маркс К., Энгельс Ф. Асарлар. 2-нашр. 2-т. –М.: Политиздат, 1955.
24. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). –М.: ИИЛ, 1960.
25. Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998.
26. Маҳмудов Н. , Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.
27. Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2001.
28. Менглиев Б. Фалсафа нечанчи ўринда туради? // “Маърифат”, 2004 йил 10 март.

29. Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши: Насаф, 2004;
30. Муқаддас китоб – Инжил. “Таврот”дан “Ибтидо”. Забур. – Стокгольм. Библияни таржима қилиш институти, 1992.
31. Навоий Алишер. Муқаммал асарлар тўплами. XVI том. – Тошкент: Фан, 2000.
32. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
33. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.
34. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
35. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989.
36. Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатщлар): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2004.
37. Нурмонов А. Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.
38. Общее языкознание. Под общ. ред. А. Е. Супруна. – Минск: Высшая школа, 1983.
39. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания. – М.: Наука, 1977.
40. Потенба А. А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1-2. – М.: Просвещение, 1976.
41. Реформатский А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955.
42. Саидова М. Р. Сравнительно-типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1996.
43. Словарь иностранных слов. – М.: СЭ, 1964.
44. Советский энциклопедический словарь. – М.: Изд. СЭ, 1981.
45. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИПЛ, 1971.
46. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию Курс общий лингвистики. – М.: Прогресс, 1977.
47. Спиркин А. Г. Происхождение сознания. – М.: Наука, 1960.
48. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. – Тошкент: Меҳнат, 1991.
49. Таванц Р. В. Вопросы теории суждения. – М.: Наука, 1955.
50. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. С послесловием проф. Р. Щора. – М.: Учпедгиз НКПРОС РСФСР, 1938.
51. Туленов Ж., Ғафуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
52. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002.

53. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1972.
54. Философская энциклопедия. I. II. –М.: СЭ, 1962.
55. Философский словарь. Под ред. М.М.Розенталя, П.Ф.Юдина. –М.: ИПЛ, 1968.
56. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент:Мерос, 1993.
57. Хайдаров И.М. Особенности действия закона взаимоперехода количественных и качественных изменений в современных условиях: Автореф. дисс... канд. филос. наук. –Ташкент, 1971.
58. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
59. Чикобава А.С. Проблема языка как предмет языкознания. – М.: Учпедгиз, 1958.
60. Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёритгичлар луғавий гуруҳи асосида): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2005.
61. Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка. Изд. 3-е. – М.: Наука, 1985.
62. Язык и мышление. Взаимоотношение языка и мышления. – М.: 1971.
63. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 14 том. 5-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003.
64. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 14 том. 6-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003.
65. «Қуръон» маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: Тошкент Ислом университети, 2004.
66. «Қуръон». Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Тошкент: Чўлпон, 1992.
67. Қўчқортюев И. Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. – Тошкент: ТошДУ, 1976.
68. Ҳегель Г. В. Ф. Наука логики. Том 1. –М.: Мысль, 1970.
69. Гёте В. И. Фауст. Эркин Воҳидов таржимаси. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
70. Brockelmann Carl. Arabische Grammatik. – Leipzig: Enzyklopedie, 1962.

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

KS OmniScriptum Publishing
Brīvības gatve 197
LV-1039 Rīga, Latvia
Telefax: +371 686 204 55

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY